

בין שמואל הנגיד למשוררי סרגוסה

מאת

יהונתן ורדי

חלק ראשון

א. לדמותו של דור

בשני דורותיה הראשונים עוד הייתה שירת החול העברית בספרד כמחפשת דרך. רוב השירים שחוברו בספרד במחצית השנייה של המאה העשירית עדיין ניכרים בהם סימני התגוששות עם שיטת השקילה החדשה, עם החריזה המברחת ועם שאר הקונוונציות – לאו דווקא הצורניות – שיובאו משירת ערב. ואילו בדור השלישי, שפעל במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה, בשלו פרותיה של שירת ספרד. כבר הקדמונים הכירו ביתרוננו של הדור על זה על קודמיו, כפי שעולה מדברי בעל 'ספר הקבלה' ר' אברהם אבן דאוד: 'בימי ר' חסדאי הנשיא התחילו לצפצף ובימי ר' שמואל הנגיד נתנו קול'.¹

שמואל הנגיד אכן היה המשורר הגדול הראשון שהצמיחה האסכולה הפואטית הספרדית. כמו קודמיו, גם הוא היה משורר נסיין – הוא ניסה את כוחו בעשרות וריאציות משקליות חדשות, כולל בשירי אזור אחדים, ועיצב לדורות את צורתם של סוגים חדשים בשירה העברית. אבל הייתה זו נסיינות של מי שכוחו גלוי וידוע, בראש ובראשונה לפניו; לא עוד ניסיון לחרוש בארץ לא זרועה, אלא ניסיון להצמיח זנים רבים בחלקה תחוחה ופורייה.

הדור השלישי של האסכולה נבדל מקודמיו גם במקום מושבו. משוררי הדורות הראשונים ישבו רובם ככולם בקורדובה, בירת הח'ליפות. עם חורבנה בשנת 1013 נפוצו על פני כל ארץ ספרד. עלייתו המזוהירה של הנגיד, בחיי הרוח ובחיי המעשה גם יחד, סימנה את גרנדה עירו כמרכז חשוב של היצירה העברית. חצרו של הנגיד ירשה את החצרות של חסדאי אבן שפרוט ושאר שועי קורדובה כמקום שאליו נושאים הכול את עיניהם בתקווה לתמיכת הנדיב. מעמדה

1 ר' אברהם אבן דאוד הלוי, ספר הקבלה, מהדורת ג"ד הכהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 73 (בחלק העברי).

של גרנדה נותר בעינו גם אחרי מות הנגיד ואף לאחר הפרעות בשנת 1066, שבהן נרצח יהוסף בנו, והתקיים עד ימיהם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי.

אך השירה העברית שגשגה בדור הזה גם ביתר ערי ספרד המוסלמית. בולטת בייחוד כמרכז יצירתי תוסס העיר סרגוסה, בירת הממלכה ששכנה בקצה הצפוני-מזרחי של אנדלוס, בסמוך לגבול הנוצרים. כשמנה ר' משה אבן עזרא ב'ספר העיונים והדיונים' את בני הדור של שמואל הנגיד, הזכיר שורה של משוררים שגדלו כמותו בקורדובה, ושנדדו איש איש למקומו החדש, וביניהם את המשורר משה אבן ג'קטילה, שקבע את מושבו בסרגוסה.² אחרי כן מנה אבן עזרא קבוצה נפרדת של משוררים בני סרגוסה: את יוסף אבן חסדאי – מחבר 'השירה היתומה', הקצידה המפורסמת בשבח שמואל הנגיד,³ את משה אבן אלתקאנה – שגם משלו הגיע לדינו שיר אחד בלבד, המקנה לו מקום של כבוד בתולדות השירה העברית,⁴ ואת צעיר משוררי הדור הזה, ר' שלמה אבן גבירול, שפעל בסרגוסה עד שהסתכסך עם יושבי העיר ונאלץ לגלות ממנה.⁵

למאמר זה שני חלקים. המסקנות העולות בכל אחד מן החלקים אינן תלויות במסקנות החלק האחר, אבל הן שופכות אור אלה על אלה. בחלק הראשון אדון בשיר פולמוס לא נודע מאת שמואל הנגיד שנתגלה במקור מפתיע. הניסיון להתחקות אחר שורשי הפולמוס ולאתר את היריבים הנרמזים בשיר יוביל אל סרגוסה, חכמיה ומשורריה. בחלק השני של המאמר אנסה להרחיב מעט את הידוע לנו על קורותיהם של משוררי סרגוסה וחכמיה, ולהציע כמה תובנות חדשות על המרכיבים המקומיים של התרבות העברית בספרד ועל פרוץ הפנים של הדור המופלא הזה שקם לשירה העברית.

ב. שיר פולמוס חדש לשמואל הנגיד

רוב שיריו של שמואל הנגיד הגיעו לדינו בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים MS 10882 (לשעבר כ"י ששון 589), המחזיק כמעט את כל הדיואן של המשורר. שירים שנעדרים ממנו נמצאו בעיקר בכתבי יד מן הגניזה, מאוסף פירקוביץ ומאוספים תימניים. והנה שני שירים לא ידועים שלו מצויים במקור בלתי צפוי – בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 402 ebr, כתב יד אשכנזי מן המאה השלוש עשרה.⁶ כתב היד מחזיק חיבורים שונים, רובם בדקדוק, וביניהם

2 ר' משה אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 66–69. לשירי אבן ג'קטילה ראו: ח' ברדי, 'משירי ר' משה הכהן אבן ג'קטילה', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ג (תרצ"ו), עמ' 30–3.

3 ראו: ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א, ירושלים תשט"ו, עמ' 172–175.

4 ראו: שם, עמ' 287–291.

5 על היציאה המפורסמת של אבן גבירול מסרגוסה ראו: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ערך ועדכן ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 285–288.

6 התאריך על פי קטלוג הספרייה הלאומית. קיומם של שירים חדשים כבר נרמז שם, וכן בקטלוג שערך איש

'הכרעות רבנו תם' ו'ספר הגלוי' לר' יוסף קמחי. לקראת סופו, בדפים 122–125, מביא כתב היד אוסף שירים שקולים מתור הזהב הספרדי. זהו אוסף שירים אקלקטי, והוא מחזיק משירי הנגיד, משה אבן עזרא, יהודה הלוי ומשוררים אחרים. אבל עמוד 123 א מוקדש כולו ליצירת הנגיד. רוב השירים בעמוד הזה לקוחים מסדרת הקינות על מות יצחק אחי הנגיד, ואתם רשומים גם השירים 'עשה אחי בחייו' ו'ראה היום בצרתי'.⁷ יחד עם השירים האלה מופיעים שני השירים ה'חדשים', האחד שיר פולמוס והשני שיר התנצלות. שניהם הועתקו בלא כותרת בראשם. מאמר זה יעסוק בראשון מבין השירים.⁸

בתוך הלקט משירי שמואל הנגיד, בין השירים 'עשה אחי' ו'מהר יום פקודתי', מופיע שיר שאינו ידוע לנו משום מקור אחר:

יְרִיבוּנִי יִצְעִיזוּ פְּנִיָּהָ / בְּנִי נִבֵּל וְכָל נִכְל וְחוּמִיךְ.
 וְכוּלָּם יִדְעוּ נֹעַם אֲמָרִי, / אֲבָל בָּם יִתְּנוּ דוֹפֵי וְשִׁמְךְ.
 יוֹם סֶלַע וְצוּר חֲזָק פְּנִיָּהָם, / הֲלֵא הִנֵּה אֲנִי פִּטְיֵשׁ וְחוּמִיךְ.

המשקל: המרובה (מפועלים מפועלים פעולים בדלת ובסוגר)

ביאור: 1 בני נבל: נבלים (איוב ל 8). וחומיך: חומס, עושה עוול (תה' עא 4). 2 וכולם: וכל הנבלים האלה. ידעו: אפשר גם: ידעו. 3 ויום [...] פניהם: כאשר הפנים שיריבי העזו יהיו חזקים כסלע (על פי יר' 3). וצור: אפשר לקרוא גם: וצור, שהוא סמל לסלע חזק במיוחד, והשווה: 'כשמיר חזק מצר נתתי מצחף' (יח' ג 9). הלא [...] פטיש: על דרך הכתוב: 'כפטיש יפצץ סלע' (יר' כג 29). וחומיך: ואשר לא יפוצץ הפטיש, ימס החומיך.

על פי אופיו של כתב היד, נראה כי השיר אכן ניצב מול המעתיק בין שירי הנגיד, ובין שירי הנגיד הוא אף העתיקו, כמשיח לפי תומו. סגנונו של השיר מאשר את ייחוסו לשמואל הנגיד. השימוש במשקל המרובה בהיר ונינוח.⁹ יסודות השנינה, הגנאי וההתפארות המצויים בשיר מצויים גם אצל משוררים אחרים, אך אין הם זרים לשירתו של הנגיד. הברת החרוז 'מִיךְ' נדירה מאוד לא רק

7 הספרייה ב' ריצ'לר לכתבי היד העבריים השמורים בוטיקן. ראו: B. Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library: Catalogue*, Citta del Vaticano 2008, p. 349-350

8 לשירי הקינה ראו: דיואן שמואל הנגיד: בן תהלים, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשכ"ו, עמ' 236–250. לשירים האחרים ראו שם, עמ' 15, 212.

9 השיר השני פותח במילים 'מי יתן אבר כיונים'. על אודותיו, על העתקת השירים בכתב היד ועל מקומם המשוער של השירים בדיואן שמואל הנגיד אני מתכוון לכתוב במאמר נפרד. וראו על כך בקצרה גם להלן הערה 15.

לנגיד שיר אחר השקול במשקל המרובה שפתיחתו 'יריבוני' ('יריבוני אשר ידעו אבותי', דיואן שמואל הנגיד, מהדורת ירדן [לעיל הערה 7], עמ' 157). המילה 'יריבוני', המתאימה הן למשקל המרובה והן למשקל המרנין – שניהם מן המשקלים הנפוצים – פתחה כמה משירי משוררי ספרד האחרים, החל בשירו של אבן כ'לפון 'יריבוני מיודעי' (שירי ר' יצחק אבן כ'לפון, מהדורת א' מירסקי, ירושלים תשכ"א, עמ' 141–142); וראו גם: 'יריבוני בן הולכי חשכים' (דיואן יהודה הלוי, מהדורת ח' בראדי, ב, ברלין תרנ"ו–תרנ"ז, עמ' 268), והשיר המיוחס

בשירה העברית בספרד אלא בשירה העברית בכלל. שימוש בחרוזים לא שגורים גם הוא אופייני למדי לשמואל הנגיד (אמנם לספרי המכתמים יותר מאשר לדיואן);¹⁰ התרו הנדיר 'מִמֶּךָ' מצוי ביצירתו במקום נוסף, באחד ממכתמי 'בן משלי'.¹¹

אף תוכנו של השיר מקומו יכירנו ביצירת הנגיד. מבחינת הסוג זהו שיר פולמוס או גינוי (בערבית: הֶגָאָא), והוא מופנה כלפי מריבים המטילים דופי בשיריו של המחבר ('נועם אמרי'). למקרא השיר אפשר להיזכר על נקלה בבתים אלה מתוך שירו של הנגיד 'שמואל קדמה יושב כרובים':

אֱלֹהִים, יֵשׁ בְּשִׁירוֹתַי דְּבָרִים / עֲלֵיהֶם דְּבָרוּ עֵתָק מְרִיבִים,
וְלֹא דָלוּם כְּמוֹ מַיִם עֲמֻקִּים, / אֲבָל דְּמוּם אֲלֵי מַיִם גְּנוּבִים
וְאֵל בּוֹרוֹת מְשֻׁבְּרִים, וְהֶמָּה / מְמַלְאִים בְּכָל טוֹבָה, חֲצוּבִים,
וּפְתוּרִים לְךָ גְּלוּי וְלִבִּי / כְּמוֹ תְדַע, וְאַתָּה בּוֹחֵן לְבָבִים. (בתים 55–58)¹²

ייחוס השיר לשמואל הנגיד עולה אפוא מהקשרו בכתב היד, בסביבה נקיה של שירי הנגיד. את מהימנות הייחוס מאשרים סגנונו, שנינותו, לשונו ועניינו של השיר.

עם זאת צירופם של הפטיש והחומץ אומר דרשני. את הפטיש המפוצץ סלע לקח המשורר מן המקרא, אך החומץ הממס אותו אינו שאוב ממקור קדום ומקורו בחומרי הֶרְאֵלִיָּה – מקור מפתיע למדי בשירה קלסיציסטית, המסננת את המציאות בקפידה ובוחרת מתוכה את חומריה האידאליים ביותר: היא מבכרת את היין על החומץ.¹³ צירופו של החומץ עשוי דווקא לקסום לקורא המודרני, המבקש את החיים הרוחשים מעבר לקונווציה. ובכל זאת יש לשאול מה טעם נזקק הנגיד לשניהם, ומדוע בבואו לשבור את עזות הפנים הנמשלת לסלע, לא די היה לו בפטיש לבדו. אפשר שעיון בנסיבות כתיבת השיר יזמן תשובה על השאלה הזו.

ליצחק אבן עזרא 'יריבוני עלי עזבי ברית אל' (יצחק אבן עזרא, שירים, מהדורת מ"ח שמלצר, ניו יורק תשמ"א, עמ' 147). לפיכך אין בה כדי לסייע בשאלת ייחוס השיר.

10 ראו את מפתח החרוזים שהכין ירדן בסוף מהדורתו (לעיל הערה 7), עמ' 378–385.

11 ראו: שמואל הנגיד, בן משלי, מהדורת ש' אברמסון, תל אביב תש"ח, עמ' 263, סימן תתקכג.

12 דיואן שמואל הנגיד, מהדורת ירדן (לעיל הערה 7), עמ' 61.

13 אמנם גם כאן מדובר בסופו של דבר בתיאור ספרותי, לא ראיסטי: חומץ ראלי יכול להמס אבנים רכות; אבל רק חומץ 'אידאלי' יכול להמס סלעים קשים. דרך אגב, החומץ, שאינו נזכר בשום מקום אחר בדיואן שמואל הנגיד, מופיע שלוש פעמים בספר המכתמים בן משלי, מהדורת אברמסון (לעיל הערה 11), עמ' 194, 263, 279; אכן נוח לחומרי הֶרְאֵלִיָּה לבוא בפתגמי חכמה יותר משנוח להם בשירה קלסית. וגם ב'בן משלי', באחד מן האזכורים הללו החומץ מופיע בתיווך פסוק מקראי שמכשיר אותו, בשיבוץ הפתגם 'כחמץ לשנים וכעשן לעינים' (מש' י 26).

ג. הנגיד ויריביו: כנגד מי נכתב השיר?

לא בכל תנאי ניתנת לנו הרשות לבקש מתוך העיון בשירים את המציאות ההיסטורית שביסוד חיבורם. מחקרה של שירת ספרד כבר כשל בעבר בקריאה ביוגרפית נחפזת בשירי חשק, בחטיבות הפותחות את הקצידות וכיוצא באלה. המפתח לעיון זהיר במציאות חייהם של משוררי ספרד הוא אפוא מפתח סוגתי וקונונציונלי. הדברים אמורים בייחוד בדיואן של שמואל הנגיד, שעורכו – בנו של המשורר, יהוסף – חילק אותו לשתי חטיבות: בראשונה נכללו השירים המדברים בחיי הנגיד ובקורותיו, ובשנייה שירים קונונציונליים קצרים, ש'היו מושרים לפניו בעיתות הרווחה'.¹⁴ שירי החטיבה השנייה ילמדונו אך מעט על חיי הנגיד: המשתאות המתוארים בשירי היין הם קונונציונליים, וכך גם האהובים בשירי החשק ואף החטאים בשירי הפרישות. שירי החטיבה הראשונה נזקקים אף הם – ככל שירת ספרד – לקונונציות ידועות, אך תמיד יימצא להם מושב בחיי הנגיד: למשל גם אם אין לראות את שירי המלחמה כתיעוד היסטורי של ממש, הם מעידים שהמלחמה אכן התרחשה מול אויבים ידועים בזמנים ובמקומות ידועים; וגם אם יש הפרזה בדברי השבח הבאים בשיר תהילה המוקדש למשל לגדול בתורה, אין ספק שהמהולל אכן עסק בתורה ובתלמודה.

שירי החטיבה השנייה שבידינו אין בהם שירים פולמוסיים. מטבע הדברים ודאי לא בדברי יכוח חפץ הנגיד ב'עיתות הרווחה' שהושמעו בהן שיריו הקצרים. יש לקבוע כי שיר הפולמוס שמצאנו מקורו בהכרח בחטיבה הראשונה של הדיואן.¹⁵ מעל שירי החטיבה הזו נתן יהוסף כותרות ובהן מידע חשוב על נסיבות כתיבת השירים ועל המאורעות שקדמו להן בחיי מחברם. אך כיוון שהשיר לא שרד בכתבי היד של דיואן שמואל הנגיד אלא רק בהעתקה משנית, אבדה לנו כותרתו. באין הכותרת נוכל רק לנחש כנגד מי יצא בשיר קצפו של המשורר. מן השיר גופו אין ללמוד גם מהו הדופי שנתנו היריבים בשירי מחברו. אך גם אם העיצוב הספרותי מטשטש את טיבו של הוויכוח הממשי, שירים מן הסוג הזה נכתבו לא רק 'לשם אמנות'. יש לעיין אפוא בפולמוסים שנודעה מעורבותו של הנגיד בהם, אולי יימצא בהם רמז ליריבות שעמדה ברקע כתיבת השיר.

ראשית, כמעט מיותר לומר שיש להוציא מן הדיון יריבים שאינם מבני ברית – אויביה של גרנדה, נכבדים מתחרים בחצר המלך, בני פלוגתא מבין המלומדים המוסלמים וכיוצא באלה. מי

14 ראו: דיואן שמואל הנגיד, מהדורת ד"ס ששון, אוקספורד תרצ"ד, עמ' קה. וראו: 'ורדי ומ' רנד, דיואן שמואל הנגיד: קודקס מן הגניזה, ירושלים תשע"ה, עמ' 10–15.

15 כ"י ניו יורק 10882, כתב היד היחיד של הדיואן שהוא כמעט שלם, נחתך באמצע חטיבת השירים השנייה וסופו חסר. כיוון שכך רוב שירי הנגיד שאינם בכתב יד זה, ושנמצאו במקורות אחרים, מקורם בחטיבת השירים השנייה. אך כיוון שאין מקומם של שירי פולמוס והתנצלות בחטיבה זו, מציאותם של שירי הנגיד מן הסוגים האלה בכ"י וטיקן מחייבת להניח שהם נשמטו מהעתקת החטיבה הראשונה בכ"י ניו יורק.

שמטיל דופי ביפי שיריו של הנגיד, מה גם ששומה עליו להכיר ב'נועם אמריו', חייב להיות שותף לתרבות היהודית ובן בית בספרותה.

שנית, אף שמפתה לקשור את הדופי שהטילו היריבים בנגיד להתנגדות המשוערת לשירת החשק – שהנגיד היה הבולט שבמעצביה ובמפתחיה – מסתבר שלא במתנגדים הללו עוסק השיר. למעשה אין לנו עדויות מפורשות על פולמוס כנגד שירת החשק של הנגיד, ואנו למדים על ההתנגדות לשירים האלה רק מעצם ההתנגדויות של הנגיד ושל בנו יהוסף. כידוע טענו יהוסף ואביו כי שירת החשק של הנגיד היא אלגורית, והיא מדברת בכנסת ישראל ובאלוהיה.¹⁶ על כך כבר פסק חיים שירמן: 'די בסקירה חטופה של השירים הנידונים כדי להיווכח כי לטענה זו אין שחר. היא לא נועדה אלא לפייס את המחמירים, שכנראה היו מצויים באותו דור'.¹⁷ מלשון ההתנגדות אנו למדים אפוא על ביקורתם של המחמירים ועל קיומו של פולמוס. אבל אנחנו למדים גם כי הנגיד ובנו נמנעו מעימות חזיתי בעניין, והעדיפו לדבר בקול אחד לקהל הבוחר בשירי חשק ובקול אחר לסולדים מהם. דווקא בשל כך סביר יותר שהבתים דנן נסבים על עניין אחר.¹⁸

הנגיד היה מעורב גם בפולמוס שעניינו מחלוקות בחקר הדקדוק העברי, וביזרה זו דווקא צחצח בלי היסוס את חרבות לשונו. יריבו העיקרי היה הבלשן הנודע מסרגוסה ר' יונה אבן ג'נאח, והם ניהלו בכתביהם המדעיים ויכוח חריף ובוטה.¹⁹ אך הפולמוסים הדקדוקיים שהנגיד השתתף בהם לא התגדרו רק בגבולות העיון התאורטי. האשמות שונות הוטחו בנגיד גם על לשון שירתו. משה אבן עזרא העיד כי 'התנפלו עליו מקנאיו ופוסליו מקרב בני דורו והבאים אחריו בגלל לקויים בבתים אחדים ושגגה במשהו מן הנטיות הדקדוקיות ומלות הקשור העבריות, ובגלל היקשיו באחדים מן השמות השמעיים'.²⁰ אף שדברי אבן עזרא אינם מפורשים, מסתבר שמי

16 ראו דברי יהוסף בהקדמתו לדיואן: ורדי ורנד, קודקס (לעיל הערה 14), עמ' 49–50. הנגיד עצמו רמז לרובד האלגורי של שירי החשק בשירו 'צבי נעים'. ראו: דיואן שמואל הנגיד, מהדורת ירדן (לעיל הערה 7), עמ' 221, בתים 13–14. וראו: מ' הוס, 'פשט או אלגוריה – שירת החשק של שמואל הנגיד', מחקרי ירושלים בספרות עברית, טו (תשנ"ה), עמ' 35–73.

17 ח' שירמן, "'הצבי" בשירה העברית של ימי הביניים', הנ"ל, לתולדות השירה והדראמה העברית, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 98. הניתוח השיטתי של הוס במאמר הנזכר בהערה הקודמת מוכיח מעבר לכל ספק את דברי שירמן.

18 פליישר סבר כי דברי הפולמוס הנזכרים מתוך השיר 'שמואל קדמה' רומזים לוויכוח סביב שירת החשק ראו: שירמן ופליישר, ספרד המוסלמית (לעיל הערה 5), עמ' 246, הערה 325. דברי הפולמוס הללו עדינים מאלה שבשיר 'יריבוני ויעיוז פניהם', ועדיין הם עזים הרבה יותר מן הדיבור האפולוגטי על אלגוריה, ומי שרצה להימנע מפולמוס היה מושך ידו גם מהם. מה עוד שאם מקובל עלינו שאין בטענה לאלגוריה אלא ניסיון לשכך את חמתם של מחמירי הדור, קשה להניח שהנגיד היה משלבה שלא לצורך בשיר תפילה והודיה שנראה לנו אותנטי בכוונתו.

19 ראו: שירמן ופליישר, ספרד המוסלמית (שם), עמ' 205.

20 משה אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים, מהדורת הלקין, (לעיל הערה 2), עמ' 63–65.

שביקרו את עמדותיו של הנגיד בסוגיות דקדוקיות עיוניות ומי שביקרו את הדקדוק בשיריו – אותם המבקרים הם, או לפחות בני חוג אחד הם, בני חוגו של יונה אבן ג'נאח.²¹ מעניין שמן העיר סרגוסה צמחו עוד בני פלוגתא מפורסמים של הנגיד. הידוע מביניהם הוא בן דורו הצעיר, המשורר שלמה אבן גבירול. היחסים בין שני המשוררים משכו את תשומת לבם של החוקרים מיום שפורסמה עדותו של אבן עזרא על העימות בין השניים בספר הפואטיקה שלו, 'ספר העיונים והדיונים'.²² הנגיד היה כנראה מפטרוניו של העילוי הצעיר מסרגוסה – זה פנה אליו בכמה וכמה שירי שבת, ונענה בוודאי בתמיכה כלכלית.²³ יש לציין כי הנגיד לא ענה בשירי שבת משלו על שירי אבן גבירול, כפי שענה על שירים ששיגרו אליו יצחק אבן כ'לפון ויוסף אבן חסדאי.²⁴ הדבר נבע מן הסתם מהבדלי המעמד שבין השר הנכבד והנדיב, שהיה גם גדול משוררי הדור, לבין משורר צעיר ועני, אף שכישורו הפיוטי ניבא לו עתיד מבטיח. פעם אחת לא התאפק אבן גבירול ושילב באחד משיריו מילים קצרות אך עוקצניות כנגד צינתה של 'שירת שמואל הקהתי' (כלומר שמואל הלוי, הנגיד).²⁵ ייתכן שמלכתחילה לא נועדו הדברים להגיע לאוזניו של הנגיד, אלא להישאר בחזקתו של חוג קטן ממוקירי אבן גבירול; אולי קרא אותם באחד המג'לסים (המשתאות) שהשתתף בהם. אין לדעת אם הדברים נכתבו טרם יציאתו של המשורר מסרגוסה או אחריה; אך אפשר לפחות להביא בחשבון שאבן גבירול כתב את השיר בעודו יושב בעיר, ושקהל שומעיו כלל כמה מיריבי הנגיד מבני חוגו של אבן ג'נאח. שהרי אבן גבירול כתב שיר מפואר בארמית לכבודו של המדקדק הגדול, וגם בנו אחיה היה כנראה מידידי המשורר הצעיר.²⁶

21 ראו דברי הלקין שם, עמ' 65, הערה לשורה 86.

22 שם, עמ' 281. וראו: שירמן ופליישר, ספרד המוסלמית (לעיל הערה 5), עמ' 278–281.

23 למעשה אין אפילו עדות מפורשת לתמיכה שתמך הנגיד באבן גבירול. אך היא מסתברת משום שאבן גבירול פנה אליו פעמים אחדות בשירי שבת, ואילו נמנע הנגיד מן התמיכה ודאי לא היה מוסיף לשבח. ראו השירים 'שמואל, מת בנו לברט', 'מי זאת כמו שחר', 'תחילת החכמה' ואולי שירים נוספים: אבן גבירול, שירי החול, מהדורת ח' בראדי וח' שירמן, 'ירושלים תשל"ה', עמ' 65, 98, 137, וכן השירים שנמענם מסופק הנוכחים שם בסוף מפתח האישים, עמ' 312. עוד שירים שנכתבו לנגיד הם השיר 'שמואל את כרמתי' (שם, עמ' 155), שהוא שיר בקשה, מן הסתם לתמיכה חומרית, והשיר 'אמור לשר אשר עלה' (שם, עמ' 14), שהוא שיר תלונה על היעדר תמיכה כזאת – ושניהם מעידים על תמיכה קודמת. לשיר 'זמני מה לך תחרוש בגבי' (שם, עמ' 10), קיימות בכתבי היד שתי גרסאות, האחת לרב נסים והאחת לרב שמואל, ואי אפשר לדעת איזו המקורית ואם לא יצאו שתיהן מתחת ידי אבן גבירול. לשיר ההתנצלות 'קום הזמן' ראו להלן.

24 דיואן שמואל הנגיד, מהדורת ירדן (לעיל הערה 7), עמ' 164–169, 172–194.

25 בשיר 'שפת מזרק מנשקת שפתי'. ראו: אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 23), עמ' 156.

26 השיר הארמי 'שלט מרן' (שם, עמ' 63) מוקדש ליונה אבן ג'נאח ומהלל גם את בנו אחיה. השם אחיה נזכר כאחד משלושה ידידים של המשורר בשיר 'ידיי שעו מני' (שם, עמ' 152), ומסתבר שמדובר גם כאן בבנו של יונה אבן ג'נאח. השיר 'גפן שתולה על מים' (שם, עמ' 34) מיועד לידיד בשם יונה, ונזכרו המהדירים מפני זיהוי עם יונה אבן ג'נאח. וראו להלן סעיפים ז–ח.

בין כך ובין כך השיר או לפחות השמועה על אודותיו הגיעו בסופו של דבר אל הנגיד בגרנדה (אפשר רק לדמיין את זריוותם של הולכי רכיל). אין אנו יודעים כיצד בדיוק הוא הגיב, אבל די בשיר ההתנצלות המפואר ששיגר אליו אבן גבירול כדי להסיק שהתגובה הייתה חריפה. אבן גבירול, שחרד כנראה לשמו הטוב, ואף למטה לחמו, כתב לנגיד את השיר 'קום הזמן ולבש עדניך', שמלבד 60 בתים נכבדים נלוותה לו עוד פתיחה קצרה בת שלושה בתים.²⁷ כמה בתים בשיר ההתנצלות מרמזים על תגובה כתובה שיצאה מאת הנגיד על עקיצתו של אבן גבירול. המשורר פונה לנגיד ושואל:

מה סוד מְשׁוּגְתִי וְמֵה פְּשׁוּעִי / כִּי תַעֲבִיר עָלַי חֲרוֹנֶיךָ
תִּכְתֵּב לְךָ סֵפֶר בְּאִישׁ מְדוּן / גַּם תִּתְּאָרֶיךָ עָלַי לְשׁוֹנֶיךָ
תִּרְעַם בְּקוֹל גְּדוֹל אֲשֶׁר לֹא כֵן / לְהִיּוֹת סְאוֹן רַעַשׁ סְאוֹנֶיךָ. (בתים 16–18)

מן הדברים משתמע כי הנגיד חיבר איגרת ('ספר') והפיצה, ויצא בה כנגד עזות מצחו של בן טיפווחיו הצעיר. לכאורה אפשר שהשיר הקצר 'יריבוני ויעיוז פניהם' היה משולב באיגרת הזאת או נתון ככתובת בראשה.²⁸ אך כל עוד לא נמצא זיקה טקסטואלית כלשהי בין העיקצה על צינתה של שירת הקהתי ובין שיר הפולמוס הקצר של הנגיד, אין כאן אלא השערה בעלמא. יתרה מזאת, אין סיבה להניח שאותה איגרת כללה דווקא דברי שירה ולא פרוזה בלבד. שתיקתו השירית של הנגיד לנוכח שירי השבח מאת אבן גבירול עולה בקנה אחד עם השתיקה השירית המשוערת לנוכח עקיצתו: כשם שעל תהילות המשורר הצעיר השיב אולי במתת, אך לא ראה בו איש כערכו הראוי למענה שירי, כך על לעגו השיב אולי בגינוי פומבי אך לא בגינוי שירי. המשך בחינת יריבי הנגיד יעלה בידינו דמות מתאימה יותר להיות זו שניצבה מול חצי הלעג ששלח הנגיד בשירו הקצר. זהו בן זמנו ומקומו של אבן גבירול, המשורר משה בן יצחק אבן אלתקאנה.

ד. משה אבן אלתקאנה ושירו

המידע שבידינו על אבן אלתקאנה אינו רב. שמו נזכר בספר 'תחכמוני' לאלחריזי, לצד הערכה

27 שיר הפתיחה 'כל הזמנים מימי קדם' (שם, עמ' 76) מסתיים במילים 'קום הזמן ולבש עדניך', שבהן פותח שיר ההתנצלות הארוך (עמ' 73), ואין ספק שנועד לבוא לפניו. משום מה הוא נדפס במהדורת בראדי ושירמן דווקא אחריו.

28 בעלי האיגרות הספרותיות נהגו להביא בתי שיר בין שורות הפרוזה, או להעמיד בראש האיגרת שיר קצר, שנרשם ככתובת על חלקה החיצוני, ושהיה גלוי לעין בטרם פתיחתה. ראו לדוגמה שניים מן השירים שכתב יצחק אבן כ'לפון לשמואל הנגיד. עורך הדיואן יהוסף ציין כי השיר 'הראית ארי נוהם' (דיואן שמואל הנגיד, מהדורת ירון [לעיל הערה 7], עמ' 172), נכתב בראש האיגרת ששלח אבן כ'לפון לנגיד ('פי ענונהא', כלומר בכתובתה, בכותרתה), ואילו השיר 'כי אין בתבל איש' (שם, עמ' 173) בא בתוך האיגרת. מסתבר ששיר הפתיחה הקצר שהקדים אבן גבירול ל'קום הזמן' נכתב אף הוא בראש האיגרת שבה נרשם השיר הארוך.

חיובית קצרה לשירתו.²⁹ ב'ספר העיונים והדיונים' ייחד לו אבן עזרא משפט תמציתי אחד. כאמור הוא הזכיר את אבן אלתקאנה כבן הדור השלישי של משוררי ספרד וכאחד המשוררים שישבו ב'מזרח אנדלוס', כלומר ככל הנראה בסרגוסה.³⁰ בדברו על קבוצת המשוררים בני סרגוסה בדור הזה, אחרי יוסף אבן חסדאי (ובנו המומר אבו אלפצל) ולפני אבן גבירול, הוא כתב על 'אבו אלחסן מוסי [משה] בן אלתקנה המכונה אלתיאה (התועה), בר'האבהן רב'ההשכלה, אמן התהילה ומר'הלעג, נהרג תחת קיר נופל בדרך טולידה ושנותיו פחות משלשים'.³¹

במקום אחר הביא אבן עזרא חצי בית שיר משל אבן אלתקאנה, ושיער שאבן גבירול ניסה לחקותו – עדות לכך שאבן גבירול הכיר את שירתו. והנה השיר היחיד ששרד מאת אבן אלתקאנה הגיע לידינו משום שנשתרבו לקובץ קטן משירי אבן גבירול. הקצידה 'הדונש קם ועלה מקברים' מופיעה בין שירי אבן גבירול בכ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית, פירקוביץ Evr. II A. 39. סגנון הקצידה אכן גבירולי מאוד, והמעתיק לא הוסיף לה כל מידע שיוציא אותה מחוקתו. זוהי קצידה רבת היקף, שתחילתה בחטיבה של התפארות המשורר, המשכה בחטיבת גנאי כלפי בני הדור בכלל ו'גביר' אחד שאינו נזכר בשמו בפרט, וסופה בחטיבת שבח לנמען השיר, אחיה בן יונה.

השתלשלות העניינים בשיר מרתקת. הוא נפתח בדיאלוג בין דמות המשורר לבין דמותו של אחד מידידיו. הידיד משבח את שירת המשורר, שכביכול קמו בה לתחייה ראשוני המשוררים העבריים בספרד, דונש בן לברט ומנחם בן סרוק. אך המשורר מסרב לקבל את שבחי הידיד, ומתפאר שהוא גדול מדונש ומנחם ומכל המשוררים שקדמו לו. מהלך זה מושפע בוודאי מן השירה הערבית העירונית של התקופה העבאסית. המשוררים העירוניים מחו על התהילה השמורה למשוררים הערבים הקדומים, שחיברו את שיריהם במדבר בתקופה שלפני עליית האסלאם. הם נהגו להתפאר שהם, יושבי הארמונות המפוארים ובני התרבות המעודנת, עולים על קודמיהם הן בטיב שירתם הן באורחות חייהם.³² אבן אלתקאנה ביקש לתת לטופוס הזה צורה עברית, והציג אפוא את בני הדור הראשון לשירת ספרד כ'בני דור המדבר'.

29 אבן אלתקאנה נזכר פעמיים במקאמה העוסקת במשוררי ספרד. נאמר שם על שיריו שהם 'יצוקים כְּבוֹר שֶׁל', ובדומה, אך הפעם במשחק מילים על שמו, שהם 'בְּיַד הַשֶּׁקֶל מְתַקְנִים, נְטוּעִים נְטָעֵי נְעָמָיִם'. ראו: 'אלחריזי, תחכמוני, מהדורת 'י' יהלום ונ' קצומטה, ירושלים תש"ע, עמ' 107, 110.

30 כל המשוררים האחרים שנוכחים אצל אבן עזרא כבני מזרח אנדלוס, ושמום מגוריהם ידוע לנו – כמו שלמה אבן גבירול, יוסף אבן חסדאי ובני משפחת אבן פקודה – היו בני סרגוסה. גם אשתור ציין כי 'מזרח אנדלוס' הוא כינוי רווח לסרגוסה. ראו: א' אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, ב, ירושלים תשכ"ו, עמ' 377, הערה 200.

31 אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים, מהדורת הלקין (לעיל הערה 2), עמ' 68–69. לדיון בטקסט הערבי ובתרגומו ראו גם להלן סעיף ז.

32 ראו: 'י' סדן, 'חלב ויין: התנגשות בין קלאסיקה ארכאית לריאליזם חדשני בספרות הערבית של ימי הביניים', הספרות, 21 (1975), עמ' 119–134, וכן הספרות המחקרית הנזכרת שם בעמ' 120, הערה 7. למשל אלמנטבי אמר באחד משיריו ששירתו שלו גדולה משירתם המפורסמת של המשוררים הקדומים בני הג'אהליה ואף

הידיד בשירו של אבן אלתקאנה אינו מתווכח עם הדובר אלא מסכים לדבריו. אף על פי כן הוא מציע לו לחדול מעשיית שירים, שכן הוא חי בדור של בורים וערלי לב שלא ידעו להעריך את הפנינים שהוא מפזר לפניהם. הדברים אמורים, מדגיש הידיד, לא רק בהדיוטות שבהם, אלא גם במי שנחשב לחכם הדור. אך המשורר משיב שהדור האטום לא ירפה את רוחו, והוא ימשיך לחבר את שיריו, שכן עדיין קיים בקרבו אחרון המבינים, אחיה בן יונה. מכאן עובר השיר לחטיבת השבת, והיא נמשכת עד סופו.

בחטיבה הראשונה של השיר, אגב התפארות בכוחו השירי, מזכיר המשורר את שמו שלו – משה בן יצחק:

אֲזֵי כֶּלֶם יְהוּדוֹן לִי יִיעָנוּן / בְּפֶה אֶחָד, גְּדוֹלִים עִם צְעִירִים,
וְיִאמְרוּ: אֵין כְּמִלְשָׁה יֵשׁ מִשׁוֹרֵר / בְּכֹל תֵּבֵל וְלֹא בְּעַל דְּבָרִים,

וּבֶן יִצְחָק כְּפִיר שׁוֹאֵג – לְמוֹל צֶאֱן, / וְסוֹס אֶבִיר – וְכִלְנוּ חֲמוֹרִים. (בתים 7–9)³³

כך התברר שלא אבן גבירול הוא שחיבר את השיר הזה. אלמלא הזכיר המשורר את שמו בשירו הגבירולי כל כך, מעולם לא היינו מטילים ספק בייחוסו לאבן גבירול. זיהויו של מחבר השיר משה בן יצחק עם משה אבן אלתקאנה נזקק לזכותו של חיים בראדי, שאסף שברי ידיעות וחצאי דברים לכדי תמונה רחבה וגדולה. הראשון שפרסם את השיר היה חיים נחמן ביאליק, שמצא אותו בהעתקה משירי אבן גבירול שבאוסף פירקוביץ, העתקה ששלח לו דוד מגיד, והוציאו לאור בתור 'שיר לא נודע למשורר לא נודע משה בן יצחק'.³⁴ בספר הזיכרון הראשון לביאליק זיהה בראדי כי המהולל, אחיה, הוא בנו של יונה אבן ג'נאח. ועוד זיהה בראדי שהשיר מהלל לא רק את הבן אלא גם את האב, ושבתים אחדים מתוכו מוקדשים בהכרח למדקדק המפורסם:³⁵

משירת ממשכיהם בני בבל. לתרגום בית השיר ראו: 'רצהבי, מוטיבים ערביים בשירת ההתפארות של בן גבירול', צ' מלאכי (עורך), יד להימן: קובץ מחקרים לזכר א"מ הברמן, לוד תשמ"ג, עמ' 150, הערה 20. לשיר מאת אבן גבירול על עליונות הקונווציות השיריות הספרדיות על אלה של השירה הקדומה – במקרה הזה, של השירה המקראית – ראו: א' כפיר, 'פנינים או עדרים: מהו היפה על פי שלמה אבן גבירול', ע' יסיף, ח' ישי וא' כפיר (עורכים), אות לטובה: פרקי מחקר מוגשים לפרופסור טובה רוזן (איל פריזינטי, ו; מכאן, יא), אור יהודה תשע"ב, עמ' 83–97.

33 שירמן, השירה העברית (לעיל הערה 3), א, עמ' 287–291.

34 ח'נ ביאליק, 'שיר לא נודע למשורר לא נודע משה בן יצחק', ציונים: קובץ לזכרונו של י"נ שמחוני ז"ל, ברלין תרפ"ט, עמ' 33–47.

35 בבית 55 נזכר המהולל בשמו אַחִיָּה בְּנֵי יוֹנָה (כלומר בן יונה, על פי בר' מט 11; אולי יש לתקן את הכתוב ולקרוא 'בְּנֵי יוֹנָה', כמקובל בשירת ספרד, על פי במ' כד 3, אך מסתבר שהמילה נועדה להתחרז עם המלה 'בְּנֵי' שבהמשך הבית ואין לתקנה). בבית 62 המהולל מתואר כאיש צעיר, ומכאן שהוא מדבר עדיין באחיה. נראה שהחל בבית 63 המשורר מתנה את שבחי האב. אפשר שהמילה 'והוא' הפותחת את הבית (ואת הבתים הבאים אחריו) חוזרת אל השם יונה. ואולי נשמש מכתב היד הבית המעביר בין חטיבת שבחי הבן לחטיבת שבחי האב.

וְהוּא פִלְס לְשׁוֹן קִדְשׁ וּפְתַח / לְמִשְׁקְלָהּ וּמִתְכַנְתָּהּ שְׁעָרִים
וְהוּא הַחֲבִיר בְּעֵנִינָה סִפְרִים / וְקִבֵּץ מִנְדוּדֵיהָ פְּזוּרִים
וְהִקְרִיב מִקְצוֹתֶיהָ רְחוּקִים / וְהִרְחִיב מִגְּבוּלֶיהָ מְצָרִים.³⁶ (בתים 68–70)

יתר על כן, מכלל ההן שמע בראדי את הלאו, ושיער שחטיבת הגנאי בשיר מופנית כלפי יריבו הידוע של אבן ג'נאח, הלא הוא שמואל הנגיד. אלה הדברים ששם המשורר בפי הידיד המחך את בני דורו:

וְהִנֵּה הַגְּבִיר בְּהֶם וְהָרֵאשׁ / אֲשֶׁר חָכַם יְשִׁימוּהוּ גְּבָרִים
וּבְשִׁכְלֵוּ וּבְבִינָה יְסַפֵּר / עֲבוּר עֲשָׂה לְאִין קִצָּה סִפְרִים.³⁷ (בתים 30–31)

ואכן נראים דברי בראדי: 'ומי הוא זה גביר וראש בזמן ההוא' שעשה לאין קצה ספרים" אם לא ר"ש הנגיד, זה האדם הגדול, אשר למרות כל עסקיו בעבודות מלך ושרים הספיק לכתוב ספרים רבי הכמות והאיכות בהלכה, בדקדוק, בחקר המקרא ובשיר?³⁷ ולא זו בלבד אלא שבראדי השכיל לזהות את מחבר השיר משה בן יצחק עם משה אבן אלתקאנה מסרגוסה, בן עירם של בני ג'נאח:

מתוך שירו שהעיד עליו ביאליק, כי הוא 'נפלא מאד', אנחנו רואים שהיה אחד המשוררים המעולים בזמנם של ר"ש הנגיד ורשב"ג. את המשוררים שבזמן ההוא מזכיר רמב"ע בספרו [...] ואין להעלות על הדעת שעבר על משוררנו בשתיקה, ומכיוון שלא הזכיר – חוץ מר' משה ג'קטילה ששם אביו היה שמואל – משורר שהיה שמו משה זולת משה אבן אלתקאנה, חושבני שבן אלתקאנה זה הוא משה בן יצחק שלנו.³⁸

סברתו של בראדי נתקבלה ללא עוררין, והשיר פורסם מחדש באנתולוגיה של שירמן כשירו של אבן אלתקאנה. בהקדמה הקצרה שהוסיף ציין שירמן את זיקת המשורר לאבן גבירול: שירו נמצא בין שירי אבן גבירול ו'יש בו כמה מסממני יצירתו של גבירול', שני המשוררים חיו בסרגוסה, 'שניהם לא האריכו ימים, שניהם הפליאו לחבר שירי-ריב ולעג', ושניהם השתייכו לחוג המכרים של אבן ג'נאח ובנו.³⁹

36 משנמצא כי מדובר בשיר שבמרכזו התפארות והתנצחות, שמגנה את המשוררים הבלשנים דונש ומנחם, ושעוסק בעצמו בענייני בלשנות עברית, אפשר שהבחירה בחרו 'ירים' היא ניסיון מודע להתייחס למסורת שירי ההתנצחות שבין דונש, תלמידי מנחם ותלמיד דונש יהודי בן ששת. כל השירים הללו חורזים באותו החרוז (תודתי על ההבחנה הזו לחברתי שנהב ברטוב).

37 ח' בראדי, 'לשירו של משה בן יצחק', כנסת: דברי סופרים לזכר ח'נ' ביאליק, א, תל אביב תרצ"ו, עמ' 414.

38 שם, עמ' 414–415.

39 שירמן, השירה העברית (לעיל הערה 3), א, עמ' 286. לימים שגה שירמן עצמו בשל הדמיון בין שני המשוררים. 12 הבתים האחרונים מתוך 'הדונש קם' נמצאו בגניזה בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 108.82 – שוב לצד שירי אבן גבירול! – ושירמן פרסם אותם בשגגה כקטע מסופק מתוך אחד משירי

ה. שירו של הנגיד מול שירו של אבן אלתקאנה

שירו של אבן אלתקאנה מגנה אפוא את שמואל הנגיד, ועובר להלל את יונה אבן ג'נאח ואת בנו אחיה. כמובן המשורר ציפה שדברי גנאי כנגד הנגיד יתקבלו בנחת אצל בני ג'נאח, ואם ביקש להפיק מהם רצון ולזכות לתמיכתם יכול היה לשלב את הגינויים הללו בחינת מצוות אנשים מלומדה. אך עיון בשיר עשוי לרמוז על סדר אחר של המאורעות. כאמור ידידו של המשורר מייעץ לו לחדול מכתובת שירים בעבור דור של בורים ערלי לב, שאפילו הגביר שבהם זוכה לתהילת חינום. ומהי אפוא הראיה שאינו חכם של אמת? שלא הכיר הגביר בגדולתם של שירי אבן אלתקאנה! הידיד שבשיר פונה אל המשורר ומתנה את שבחי שירו, ואז מסב שוב את הדיבור אל אותו הגביר, החכם המדומה, אשר:

לְשַׁמַּע טַעֲמוֹ [של שירך] לֹא נָע וְלֹא זָע / כְּאֵלוֹ שְׁעָרֵי אֲנָנְיוֹ סְגוּרִים!
וְהֵייתָ כְּלוֹחַשׁ סוּד לְחַרְשׁ / וְדוֹרֵשׁ מְלִשׁוֹן אֵלֶם דְּבָרִים,
וְנוֹפֵחַ בְּאֵשׁ פֶּחֶם, וּמִכָּה / בְּבִרְזֵל קָר וְצוֹרֵף סִיג בְּכוּרִים,
וְכַרְוֶצָה אֶסֶף רוּחַ בְּחַפְנָיו / וּבְשִׁמְלָה אַחַז מִים צְרוּרִים,
וְחֶלֶב מְזֻנָּב כְּלֵב לְהַזִּיל / וְלִצְמִיחַ כֶּכֶף הַיָּד שְׁעָרִים,
וְלִתְקֵן – מִבְּלֵי כַח לְתַקֵּן / מְעֻזִּים וְלִמְנוּת מַחְסוּרִים. (בתים 37–42)

מטעמים מובנים אין האירועים מתוארים במפורש, אך אפשר לשערם מן הבתים דלעיל. אבן אלתקאנה שלח את לחמו על פני המים ושיגר משיריו לשמואל הנגיד בגרנדנה, אך לא נענה בתשובה או בהכרה, קל וחומר במתת. ומי יודע אם רק בשלב הזה השליך את יהבו על בני ג'נאח והתלונן לפניהם על הנגיד, או שמא מלכתחילה ניסה את מזלו אצל שני היריבים. דברי השבח ששם אבן אלתקאנה בפני הידיד שמשבח את שירו – השיר שהנגיד לא הכיר בערכו – חשובים ביותר לענייני:

וְנִשְׁמָעוּ בְּךָ נְסִים וְאוֹתוֹת / וּמוֹפְתִים יְהִיוּ לְעֵד זְכוּרִים
וְעֵנִינִים כְּאוֹר חָרָס מְאִירִים / וּמִדְּבָרִים לְאִפְגִּיהֶם דְּבוּרִים
וּמְאִמְרִים בְּרוּחַ אֵל אֲמוּרִים / וּמִכַּחַת בְּנֵי אָדָם עֲצוּרִים
וְשִׁיר כְּאֵשׁ⁴⁰ אֲשֶׁר מִתִּים יַעֲוֹרֵר / וַיִּדְרִיחַ שְׁנַת שׁוֹכְנֵי עֲפָרִים
וְצוּר חֲזָק וְסִלְעַ עַז וְפוּצִץ / וַיִּשְׁבֵּר בְּעֻזּוֹ הַשְּׁמִירִים. (בתים 32–36)

אבן גבירול. ראו: ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 184; וכן: אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 23), עמ' 182, במדור השירים המסופקים. 40 כך הנוסח בכתב היד, ובראדי תיקן שלא לצורך 'פטל'. ראו: בראדי, משה בן יצחק (לעיל הערה 37). ונמשך אחריו שירמן. אמנם מקובל שהטל הוא המחיה מתים, אך כאן סטה המשורר מן התלם, כדי להדגיש את רוב כוחו של השיר. ככלל בכתב היד השלם היחיד של השיר נפלו ליקויים אחדים. כיוון שעסקו בשיר גדולים כביאליק,

מאחורי הבית האחרון עומד הפסוק 'הלוא כה דברי קאש [...] וכפטיש יפצץ סלע' (יר' כג 29). כמו הנביא, המשורר מדמה את שירו לפטיש שישבר את הסלעים, ואף את החזקים שבהם, כגון השמירים. בזכרנו כי השיר כולל דברים בנגותו של הנגיד, מתבקש למצוא את הדהוד המילים האלה בסיום שירו:

וְיוֹם סֶלַע וְצוּר חִזַּק פְּנִיָּהֶם, / הֲלֹא הִנֵּה אֲנִי פֶּטִישׁ וְחוּמִץ.

אמנם אין לקבוע מסמרות בעניינים כאלה, ויש להדגיש שמדובר בהשערה. אבל אם נקבלה נוכל לראות כאן מהלך: אבן אלתקאנה הטיל דופי בנגיד, ולעומת זאת השווה את שריו שלו לפטיש מפוצץ סלע. ואילו הנגיד, בתגובה פולמוסית קצרה ומרוכזת, מלאת מעוף שירי, הפך את הסלע הזה לציור מטפורי, לדמות פניהם העזות של המלעיוזים מסרגוסה, וטען כי כוחו גדול מכוחם: הוא אינו רק פטיש אלא גם חומץ, ומה שלא ישבור הפטיש – ימס החומץ. בכך מתבהר אפוא מדוע נזקק הנגיד לציורו המפתיע פטיש וחומץ – כך הוא הראה את כוחו העודף. כפטיש וחומץ הוא חזק מיריביו גם על פי שיטתם, המדמה אותם לפטיש, וגם לפי שיטתו, המדמה אותם לסלע.⁴¹

הזיקה הלשונית בין שירו של אבן אלתקאנה לבין 'יריבוני ויעיוז פניהם' מחזקת את ייחוסו של השיר הקצר לשמואל הנגיד. ואם אכן מדובר בהתנצחות שירית בין הנגיד לאבן אלתקאנה, הרי האופי השונה של שני צדי הפולמוס מאלף. אבן אלתקאנה בא בתלונה ארוכה, ובהתפארות ארוכה לא פחות, כמי שמבקש להראות את כוחו. ולעומתו הנגיד, משורר שהאריכות לא הייתה זרה לו, תגובתו תמציתית ביותר, תגובה של מי שמעמדו איתן וכוחו ידוע. מחד גיסא התנצחות ממושכת הייתה מעמידה אותו ואת יריבו באותו המישור, והוא היה מעוניין להימנע מכך. מאידך גיסא פטור בלא כלום אי אפשר, והוא ענה בתשובה חריפה, המדגישה ש'נועם אמריו' ידוע לכל, ושאינו לו מה להוכיח. אותו מעמד בכיר, בזירה הספרותית ומחוץ לה, שמסביר את התעלמותו השירית של הנגיד מן השבחים שהרעיף עליו אבן גבירול, אפשר שהוא העומד גם ביסוד התשובה הקצרצרה, החריפה והבוטחת כנגד החירופים והגידופים שהמטיר עליו אבן אלתקאנה.

בראדי ושירמן, באו רוב השיבושים על תיקונם, והמהדורה שבאנתולוגיה של שירמן מנופה ומסולתת. אפשר שמקומות אחדים תוקנו שלא לצורך, ובהם, מלבד האש והטל, לשון הרבים 'תַּדְמִנִּי' ו'שְׁמַעְנִי' (בתים 20, 22), שתוקנה ללשון יחיד (תדמני, שמעני), אף שגוף ראשון רבים מקובל בשירת ספרד לדברי המשורר על עצמו. אשר לבתים האחרונים, שנתגלו גם בגניזה, בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 108.82: בבית 74, 'וְשִׁבְרָ פּוֹשְׁעִים שִׁבְרָ יִשְׁבְּרָ' (כפי שמראה ביאורו של שירמן הניקוד 'וְשִׁבְרָ' הוא טעות דפוס; ראו: שירמן, השירה העברית [לעיל הערה 3], א, עמ' 291), אולי עדיף נוסח הגניזה 'וְשִׁבְטָ פּוֹשְׁעִים'; בבית 77, תחת 'וְלִפְדִּים תְּשׁוּבוֹתָיו', מתקבל על הדעת הנוסח 'וְלִפְדִּי' שבגניזה.

41 ייתכן כי גם בחזרה הממקדת על המילה 'הנה' יש משום רמז לשירו של אבן אלתקאנה – אף שאפשר לייחסה גם ליד מקרה. מה אבן אלתקאנה אומר: 'וְהִנֵּה הַגְּבִיר בְּהֶם וְהָרָאשׁ, וְגוֹמֵר בְּדַבְרֵי וְלוֹל, כִּךְ עוֹנֵה הַנְּגִיד: 'הֲלֹא הִנֵּה אֲנִי פֶּטִישׁ וְחוּמִץ'.

חלק שני

ו. אבן אלתקאנה ואבן גבירול: כרונולוגיה והשפעה

הדימוי המקראי 'כפטיש יפוצץ סלע' מתאר במקורו את דברי האל בצאתם מפי נביא אמת. אצל חז"ל הוא נדרש באופן כללי על התגלות האל וקולו, וכבר הדרשנים גילו עניין פואטי בהרחבת הציור, והוסיפו לו את הניצוצות הבוקעים מן הסלע.⁴² הדימוי מצוי גם אצל הפייטנים הקדומים, לרוב בהקשרו המקראי.⁴³ ציור מטפורי נאה זה סלולה הייתה דרכו לשירת ספרד, והוא נזכר בה פעמים אחדות, בהקשרים שונים. לכאורה קיומו של הציור הזה בשירי משוררים שונים עשוי להחליש את ההשערה בדבר הקשר בין 'יריבוני ויעיו פניהם' לבין 'הדונש קם ועלה מקברים'. ועם זאת נראה שאין בכוחו להפילה. ראשית, אף שהצירוף 'פטיש יפוצץ סלע' שובץ פה ושם בשירת ספרד, בשירו של אבן אלתקאנה הוא נזכר מפורשות כחלק מפולמוס נגד שמואל הנגיד. שנית, עד כמה שדיעתי משגת, לפני ימיו של אבן אלתקאנה לא השתמשו בציור הזה לתיאור שבחו של שיר או להתפארות המשורר בכוחו. אמנם לא כל השירים שכתבו בני הדורות הראשונים של משוררי ספרד הגיעו לידינו, ואין לדעת אם נכנס הציור לשירים שנעלמו מאתנו וביאזה אופן. בחומר המוכר לנו היה יצחק אבן כ'לפון הראשון שאימץ את הציור ושילב אותו בשיריו בדרכים מעניינות. בשירו 'אסובב עיר' נמזגת תמונת הסלע הנשבר בתמונת משה המוציא מים מן הסלע, וכמקובל שפע מים נעשה מטפורה לנדיבותו של המהולל, 'אֶשֶׁר יְדוּ [ללא צורך בפטיש!] תְּפּוֹצֵץ הַסֵּלְעִים / וְתוֹצִיא הַיְאֹרִים מִקְּיָקִים'.⁴⁴ בשירו 'בלב נעכר' משמש הציור לשבחו של גדול בתורה, כמו במטפורות חז"ליות טיפוסיות (כגון 'עוקר הרים וטוחנן זה בזה'⁴⁵): '[...] בְּנֹד דְּוֹד אֶשֶׁר הוּא / לְכָל סֵלַע כְּמוֹ פְּטִישׁ מְפֹרֵר [...] שֶׁר שֶׁלְּחֹו אֶל לְבָאָר / סְתוּמֵי דַת וְסוֹד הַדִּין לְבִרְר'.⁴⁶ אצל שמואל הנגיד נזכר הציור בהקשר מלחמתי, כאשר תיאר את לוחמיו שהרגו בכוחות האויב: 'הָכּוּם כְּמוֹ פְּטִישׁ יְפּוֹצֵץ בְּסֵלַע'.⁴⁷

השימושים הידועים הראשונים של ציור הפטיש והסלע לתיאור כוחו של שיר נמצאים בקצידה של אבן אלתקאנה, וכן בכמה משירי אבן גבירול.⁴⁸ כבר בשיר התפארות מוקדם, שבו הזכיר

42 ראו למשל: "וכפטיש יפוצץ סלע", מה פטיש זה נחלק לכמה ניצוצות, אף כל דיבור ודיבור שיצא מפי הקב"ה נחלק לשבעים לשונות' (בבלי, שבת פח ע"ב); 'דבי ר' ישמעאל תנא "וכפטיש יפוצץ סלע", מה פטיש זה מתחלק לכמה ניצוצות אף מקרא אחד יוצא לכמה טעמים' (שם, סנהדרין לד ע"א).

43 למשל בפיוטו של פינחס הכהן: 'אֶפְרָיוֹן תְּכֹנֵן וְתַפּוֹצֵץ / בְּקוֹל אֶשֶׁר פְּטִישׁ מְפּוֹצֵץ' (פיוט רבי פינחס הכהן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס"ד, עמ' 616).

44 שירי יצחק אבן כ'לפון, מהדורת מירסקי (לעיל הערה 9), עמ' 110–111.

45 בבלי, סנהדרין כד ע"א, והשווה בייחוד: אבות דרבי נתן, נוסח ב, יב (מהדורת שכטר, דף טו ע"א–ע"ב).

46 שירי יצחק אבן כ'לפון, מהדורת מירסקי (לעיל הערה 9), עמ' 83.

47 דיואן שמואל הנגיד, מהדורת ירדן (לעיל הערה 7), עמ' 98.

48 עד עליית שירת ספרד לא מצאנו בשירה העברית עיסוק מטא-פואטי במעלות השיר הטוב או בשבחי המשורר לשירתו שלו ולשירת אחרים. העיסוק בזה רווח בשירה הערבית, וצמח בספרד בהשראתה. בין השאר נהגו

המשורר את גילו – 16 שנה – הוא כתב: 'וְלִי שִׁיר שֶׁיְפֹצֵץ צוֹר בְּעֶזְוֹ / וְיֹדֵיִא מְסַלְעִים הַנְּהָרוֹת' (שילוב מוטיב הנהר חוזר על מעשה אבן כ'לפון ומסתבר שהושפע ממנו).⁴⁹ ובשיר התפארות אחר כתב אבן גבירול: 'וְשִׁירֵי עַל לִבִּב שׁוֹמְעֵי כְּפִטְיֵשׁ / יְפֹצֵץ צוֹר וְאָרִיק בְּחֻמְתֵּי'.⁵⁰ ובשבחי שירו של ידיד משורר כתב אבן גבירול, כמעט באותן המילים של אבן אלתקאנה: 'וְצוֹר חֶזֶק וְסֶלַע עֵז יְפֹרֵר'.⁵¹ אם כן זהו עוד סממן משותף, אחד מרבים, לשירו של אבן אלתקאנה ולשירת החול של אבן גבירול. על הדמיון בין השניים כבר עמד ביאליק, שהעיר על 'הדונש קם' כי 'קרוב מאד אמנם השיר לדרכו השירית של הרשב"ג',⁵² ושירמן הגדיל ותיאר את אבן אלתקאנה כ'בן זוגו של אבן גבירול'.⁵³ הדברים דלהלן הם בבחינת סיכום הדיון בזיקה בין השניים וניסיון להרחיבו.

בטרם אגע בקרבה הספרותית שבין שני המשוררים אציין שוב את הנסיבות החיצוניות המשותפות: אבן גבירול ואבן אלתקאנה חיו כנראה באותו המקום, בסרגוסה; שניהם השתייכו לחוג המכרים של יונה אבן ג'נאח, ואולי עמדו בקשרי ידידות עם בנו אחיה; באופן מוזר שני המשוררים היו שותפים גם לגורל עגום – שניהם מתו בדמי ימיהם, זה בתאונה וזה במחלה. אשר לזמנם של המשוררים, אף שמקובל כי היו בני דור אחד, עדיין יש לברר אם חיו בסמיכות זמנים או באותו הזמן ממש. העובדה ששני המשוררים שיבחו את אחיה אבן ג'נאח ואת אביו עדיין אינה ראייה גמורה, כיוון שחיי שניהם היו קצרים. כלומר לא מן הנמנע שאבן אלתקאנה נפטר בטרם הגיע אבן גבירול לפרקו, ובכל זאת שניהם הספיקו לשלוח משיריהם ליונה אבן ג'נאח, בן הדור הקודם, ולבנו.⁵⁴

הערבים לתאר את איכותו של השיר במונחים של כוח וחוק. ראו למשל את דיונו של אלטיב במונח ג'זאלה (جَزَالَة), שמשמעותו: כוח, דחיסות (ומקורו ב'ג'ז'ל' – כינוי לבול עץ עבה וטוב לבערה). כדרכם חיפשו המשוררים העבריים מטבעות עבריים מקוריים לביטוי המושגים הערביים, והציור 'פטיש סלע' התאים לעניין זה. ראו: A. El Tayib, 'Pre-Islamic Poetry', A. F. L. Beeston et al. (eds.), *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, Cambridge 1983, pp. 33-36 (אני מודה למורי וידידי איאס נאסר, שפתח לפני שערים לשירת ערב, ושסייע בידי בבירור עניין זה).

49 אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 23), עמ' 125, סימן ר, בית 13. לשיא שכלולו הגיע המוטיב בשירו של יהודה הלוי, 'זמן העז כצור פניו ומצחו'. הוא משבח שם את שירו של לוי אבן אלתבאן שכוחו מפוצץ סלע, אבל לא מים הוא מוציא ממנו אלא צוף: 'לֶךְ הַשִּׁיר אֲשֶׁר סֶלַע יְפֹצֵץ / וְיֹדֵיִא נְחֹלֵי צוֹף מְצַחֵחוּ. ראו דיואן יהודה הלוי, מהדורת בראדי (לעיל הערה 9), כרך א, עמ' 31.

50 שם, עמ' 152, סימן רלד, בית 2.

51 שם, עמ' 142, סימן רטו, בית 2. וראו עוד להלן הערה 100 וסביבה על הבית הזה ונוסחו.

52 ביאליק, שיר לא נודע (לעיל הערה 34), עמ' 37.

53 שירמן ופליישר, ספרד המוסלמית (לעיל הערה 5), עמ' 351.

54 בכמה מקומות תיאר שירמן את שני המשוררים כבני זמן אחד, לעתים אגב אורחא. למשל: 'משה בן יצחק [אבן אלתקאנה], בן דורו של גבירול' (ח' שירמן, 'שלמה אבן גבירול ויונה אבן ג'נאח', ש' ליברמן ואחרים [עורכים], ספר תנך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 363); 'משה אבן אלתקאנה, משורר בן זמנו של גבירול' (שירמן ופליישר, ספרד המוסלמית [שם], עמ' 128). בעקבותיו קבע לוי בלי לנמק כי 'השפעתו של אבן גבירול ניכרת היטב בשיר שכתב בן זמנו משה אבן אלתקאנה' (י' לוי, 'מעיל תשבץ', א, תל אביב תש"ם, עמ' 205), ואילו ירדן פסק ההפך, שאבן גבירול הוא שהושפע מן השיר הזה (ד' ירדן, 'שלמה אבן גבירול

רשימות המשוררים ב'ספר העיונים והדיונים' הן לרוב כרונולוגיות. אבן חסדאי, אבן אלתקאנה ואבן גבירול נזכרים בו כשלושה משוררים שפעלו במזרח אנדלוס בדור אחד. מתקבל על הדעת שאבן עזרא מנה אותם לפי סדר הגילים: ראשון אבן חסדאי,⁵⁵ אחרון אבן גבירול, בן דורו הצעיר ממנו, ואבן אלתקאנה בתווך בין שניהם. לדברי אבן עזרא ניסה אבן גבירול לחקות בית שיר מאת אבן אלתקאנה, ועל כן אין ספק שהכיר את שיריו והושפע מהם. אפילו אם שגה אבן עזרא במשפטו על אודות הבית הזה, ודאי ידע כי השפעה כזו היא מן האפשר. האם גם אבן אלתקאנה הכיר את שירתו של אבן גבירול? וכפועל יוצא – האם השניים חיו בזמן אחד ממש? באין עדות מפורשת לא נוכל להגיע למסקנות חותכות, אך דומה שאנו רשאים להשיב על השאלות האלה בחיוב.

פתיחת שירו של אבן אלתקאנה,

הַדְּיוּנִשׁ קָם וְעָלָה מְקַבְּרִים / וְהִתְחַיָּה אֶת מְנַחֵם לְיִצְחָרִים?
וְאִם אַחַר גְּלוּת הַשִּׁיר יֵצֵדן / וְחָדַשׁ אֶת נְעוּרָיו כְּנֶשְׂרִים?

מזכירה מיד פתיחתו של שיר השבח המוקדם ששלח אבן גבירול לשמואל הנגיד:

שְׁמוּאֵל! מֵת בְּנֹו לְבֵרֵט, / וְעַמְדָּת עָלִי כְּנֹו,
וְכָלִינוּ מְאֹד אֶלְיוֹ – / וְאוּלָם הַגֶּדְ הַנְּבוֹ!
וְלוֹ הוּא חֵי, תְּפַשְׁנוּהוּ / וְרָצְעֵנוּ לְךָ אָנוּ.⁵⁶

מן הסתם קדם אחד השירים לרעהו, והגיעה השעה למצות את השאלה איזה הוא השיר הראשון. אבן גבירול פנה לשמואל הנגיד בדברי שבח ישירים ומפורשים: אתה הוא ממשיכו של דונש בן לברט, הראשון שעמד במעלתו ואף עלה עליה. בהמשך השיר נזכרים עוד שני משוררים מן הדור הראשון לשירת ספרד: מנחם, הוא מנחם בן סרוק, ואבון, שאין יודעים מי הוא. שירו של אבן אלתקאנה נפתח בדברים דומים, אך הפעם אלו הדברים ששם המשורר בפי ידידו הבדיוני. הדעת נותנת שהשיר שקדם הוא השיר שבו ההשוואה לדונש ולמנחם באה כשבח לשמו; רק לאחר מכן הפכה ההשוואה הזו למעין מטבע ספרותי כשר לשימוש בדיאלוג שירי בדוי. קשה להעלות על הדעת את המקרה ההפוך, שאבן אלתקאנה יסד את ההשוואה לדונש ולמנחם כדברי שבח לעצמו, נתונים בפי דמות ספרותית, ורק אחר כך נטל אבן גבירול את המטבע הזה והוציאו מן הספרות אל הממשי.

ומשה בן יצחק אבן אלתקאנה, סיני, פה [תשל"ט], עמ' כח–לג, וכן הערה 61 להלן). שניהם לא הזכירו את האפשרות להשפעה הדדית. מכל מקום השאלה אם קוצר חייהם מנע מהם להכיר זה את זה לא נבנתה עד תומה. 55 נהוג להניח שאבן חסדאי היה בן גילו של שמואל הנגיד וידידו מנוער. ראו: אשתור, קורות היהודים (לעיל הערה 30), ב, עמ' 162; שירמן, השירה העברית (לעיל הערה 3), א, עמ' 171. אבל הנחה זו אינו בטוחה. וראו למשל הסתייגותו של וילנסקי: 'אבן ג'נאח, ספר הרקמה, א, מהדורת מ' וילנסקי, ברלין תרפ"ט, עמ' שיט, הערה 4). בבירור קורות חייו של יוסף אבן חסדאי אני מקווה לעסוק במאמר נפרד. 56 אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 23), עמ' 65.

זאת ועוד, בהמשך השיר אבן אלתקאנה זלזל בטיבה של ההשוואה לדונש, ובכך הוא כמעט פסל אותה לשימוש חוזר כשבח מעשי. על אחת כמה וכמה לא היה אפשר להשתמש בה כדי לשבח את שמואל הנגיד, יריבו של אבן אלתקאנה באותו השיר עצמו. אמנם אין לבטל לגמרי את האפשרות ששני המשוררים לקחו את המטבע ממשורר שלישי, ששירו אינו בידינו.⁵⁷ אך על סמך המידע הקיים, מסתבר שאבן אלתקאנה אימץ אימוץ פרודי את המוטיב שטבע אבן גבירול. ומכאן ששני המשוררים פעלו בזמן אחד, והושפעו זה מזה השפעה הדדית.

ההשערה בדבר קדמות 'שמואל מת בנו לברט' ל'הדונש קם' כוחה יפה גם באשר לשיר ההתפארות של אבן גבירול 'אזי בשעיף חלום רוח נשאו',⁵⁸ שמהלכו דומה להפליא למהלך שירו של אבן אלתקאנה. גם במהלך השיר הזה שומע המשורר דברי שבח מפי ידיד בדיוני, ואף הוא משבח את שירו שעלה על 'שיר מְנַחֵם וְשִׁיר דוֹנֵשׁ וְשִׁיר אָבוֹן' (בית 11). וגם באשר לשיר זה דומה שהשבח הממשי, שנשלח לשמואל הנגיד, קדם לשבח הספרותי, שנתן המשורר בפי דמות בדויה כדי לשבח את עצמו. השערה זו מתקבלת על הדעת גם מפני שמועד חיבורו של 'שמואל מת בנו לברט' ידוע לנו בקירוב. השיר נשלח לשמואל הנגיד כשבח לשירו 'אלוה עוז ואל קנוא ונורא', שנתחבר בשנת 1038, בסמוך לניצחונו במלחמה מול צבא אלמריה.⁵⁹ באותם הימים היה אבן גבירול צעיר מאוד, בן 16 או 17 שנה,⁶⁰ ו'שמואל, מת בנו לברט' שייך אפוא לרובד המוקדם יותר של שירתו.

אם אכן נכתב 'הדונש קם' אחרי 'שמואל, מת בנו לברט', יוצאות מכך כמה מסקנות. ראשית, כיוון שאבן אלתקאנה לא הגיע לגיל 30, פער הגילים בינו לבין אבן גבירול אינו יכול להיות גדול מאוד; לבטח אין הוא עולה על מחצית שנות דור, ומסתבר שהוא נמוך יותר. שנית, כיוון שכבר בגיל 16 שנה אימץ אבן גבירול את ציור הפטיש המפוצץ סלע כשבח לשירתו, אפשר שגם בזאת חיקה אותו אבן אלתקאנה ב'הדונש קם'. שלישית, מתקפתו של אבן אלתקאנה נגד שמואל הנגיד כבר נרמזת בפרפרזה הפרודית על התשבחות שחלק לו אבן גבירול הצעיר. אבן אלתקאנה כמו רמז: הנה היללו את הנגיד שעמד במעלתם של ראשונים, ואני אומר מה הרבותא? 'זמי דונש, אָמַר, אוּ מִי מְנַחֵם / וּמִי אָבוֹן וּמִי כָל הַמְשׁוֹרְרִים?' והלא אנוכי גדול מכולם!

57 כיוון שהתפארותו של אבן אלתקאנה על דונש ומנחם מקורה בטופוס ערבי, אפשר לכאורה שאבן אלתקאנה הוא שעיצב את צורתו העברית, ושאבן גבירול לקח ממנו (שהרי גם בתרבות הערבית לא רק גינו את המשוררים הקדם-אסלאמיים, אלא קודם כול שיבחו אותם). לפיכך אילו הופיע המוטיב אצל אבן אלתקאנה כהתפארות פשוטה, מפיו שלו, אולי לא הייתה לנו הרשות לשער ששירו של אבן גבירול קדם. אך לאור מקומו בדברי שבח רטוריים, שתפקידם בשיר בעיקר מבני – הכנה לתשובת המשורר (המזוללת!) – בכל זאת נראה יותר שראשיתו בשבח המעשי של אבן גבירול.

58 אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 23), עמ' 5. על השיר הזה ראו עוד להלן בסעיף 1.

59 דיואן שמואל הנגיד, מהדורת ירדן (לעיל הערה 7), עמ' 4.

60 לגילו של אבן גבירול ראו: שירמן ופליישר, ספרד המוסלמית (לעיל הערה 5), עמ' 262–263.

ז. אבן אלתקאנה ואבן גבירול: קווי דמיון

הזיקות שנמצאו עד כה בין אבן אלתקאנה לאבן גבירול מלמדות שהשניים פעלו באותו המקום ובאותו הזמן, ושהיו להם פטרון אחד, יריב משותף ואף גורל טרגי דומה. הן אף חשפו מוטיבים ומטבעות לשון משותפים, ועל אלה שציינתי כאן אפשר להוסיף עוד הרבה.⁶¹ כדאי להזכיר גם כי השניים היו המשוררים היחידים שהזכירו את אבון לצדם של דונש ומנחם. אבון זה איננו ידוע מחוץ לשירתם, ואינו נזכר בין משוררי ספרד הקדומים שמנה משה אבן עזרא.⁶² אמנם אבון נזכר באחת משתי הכרוניקות על אודות שירת ספרד שבספר 'תחכמוני', כבן הדור הראשון של

61 ראו הרשימה המפורטת במאמרו של ירדן, שלמה אבן גבירול (לעיל הערה 54). כדרכו של ירדן ברשימות המקורות המקראיים שצירף למהדורותיו, ושחלק מהמקורות שם אינם מקורות כלל (ראו: ש' אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, ג, תל אביב תשס"ד, עמ' 355–363) – כך ברשימה זו אין הבחנה בין מטבעות מקבילים באמת לשימושים מקריים בלשונות דומים, שאינם ייחודיים למשוררים אלה. ירדן פסק שם שאבן גבירול הוא שלקח מאבן אלתקאנה ולא ההפך; אשר לרוב המקבילות מתקבל על הדעת שפסיקתו נכונה, ואולם אין צורך לקבל את הנחתו שכיוון ההשפעה היה חד-סטרי. ההשערה הבאה בחלקו האחרון של מאמרו אין לה על מה שתסמוך.

62 ב'ספר העיונים והדיונים' נזכר, כאחד מבני דורו של שמואל הנגיד, משורר בשם אבון בן שררה מלוסינה, שחי לימים בסווייליה. ראו: אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים, מהדורת הלקין (לעיל הערה 2), עמ' 67. על פי המפתח שצירף הלוקין למהדורתו (שם, עמ' 315), נראה שסבר שזהו אותו אבון שמשם אבן עזרא כתב לו שירים אחדים ואף הספידו בשתי קינות. ראו: משה אבן עזרא, שירי החול, מהדורת ח' בראדי וד' פגיס, ברלין-ירושלים תרצ"ה-תשל"ח, על פי המפתח, כרך א, עמ' תכט, הערך אבון. על פי כ"י מוסקויה, ספריית המדינה הרוסית, גינצבורג 1332 של דיואן אבן עזרא, נפטר ר' אבון בשנת 1108. ראו: שם, ג, עמ' 198. לפיכך כדי ליישב את סברתו של הלוקין יש להניח שאבון הגיע לגיל מופלג מאוד, ונראה יותר שמדובר בשני אישים שונים. הגיעו לידינו פיוטים אחדים החתומים אבון, ובראדי שיער שמחברם הוא אבון ידידו של אבן עזרא ולא אבון בן שררה. ראו: הערכים 'אבון', 'אבון בן שררה' [1], אנציקלופדיה אשכול, א, ברלין 1929, עמ' 114–111 (Abun=); id., 'Abun', *Encyclopaedia Judaica*, I, Berlin 1928, p. 659; (Ben Scharada', *ibid.*, p. 661). שירמן הדפיס באנתולוגיה שלו את אחד הפיוטים האלה והסתייג שם מכל זיהוי שהוא, בציינו 'כי באותם הדורות חיו בספרד כמה מחברים ששמו אבון'. ראו: שירמן, השירה העברית (לעיל הערה 3), ב, עמ' 340. מכל מקום ברור שאיש ממשוררים אלה ששמו אבון לא חי לפני הדור השלישי למשוררי ספרד, ואינו יכול להיות מי שהועמד בשורה אחת עם דונש ומנחם. אמנם המחבר הספרדי המאוחר סעדיה אבן דנאן הזכיר את אבון בן שררה לצד דונש ומנחם ברשימת המשוררים הראשונים שלו. ראו: א' גויבאואר, מלאכת השיר, פרנקפורט ע"נ מיין 1865, עמ' 7. בראדי קיבל את הזיהוי בין בן שררה לבין אבון 'הקדום' שנזכר בשירו של אבן גבירול. ראו בערך 'אבון בן שררה' (שם). והחזיק אחריו א"מ הברמן, *A. M. Habermann, 'Abun (3)', Encyclopaedia Judaica*, II, Jerusalem 1971, p. 197. שמחמת הקדמות עדיפה עדותו של אבן עזרא על עדותו של אבן דנאן; ומסתבר שאבן דנאן עצמו איחד בשגגה את אבון הקדום הידוע מן השירים עם אבון בן שררה שנזכר אצל אבן עזרא. בצדק קבע אפוא פליישר שאיננו יודעים דבר על אבון הנזכר בשירי אבן גבירול ואבן אלתקאנה. ראו: ע' פליישר, 'לקדמוניות שירתו בספרד: עיון בשירים ופיוטים של רבי מנחם בן סרוק', אסופות, ב (תשמ"ח), עמ' רכה, הערה 6 (נדפס שוב: הג'ל, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, א, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, עמ' 4, הערה 6).

המשוררים.⁶³ אך בעוד דונש בן לברט ומנחם בן סרוק מופיעים ברשימה לפחות בשמם המלא (אף שלא נאמרו בה דברים של ממש על שירתם), אחריהם נזכרים כלאחר יד פלוני ואלמוני 'שמואל ואבון'. יש מקום להניח ששמו של אבון נודע לבעל 'תחכמוני' מאותם המקורות שהביאוהו גם לפנינו – משיריהם של שלמה אבן גבירול ומשה אבן אלתקאנה.⁶⁴ בחיפוש העתידיים אחרי אבון זה ראוי להביא בחשבון את האפשרות שהופעתו בשיריהם היא סממן לא רק של זמן – כלומר של היכרות המחברים עם שירת דור המשוררים הראשון – אלא אולי אף של מקום. ייתכן שאבון היה משורר מקומי בסרגוסה, וששמו נשתכח כיוון שלא פקד את חצרות הנדיבים בקורדובה, ואולי היה אפילו משורר שחי בדור המשוררים השני, שנמנה עם ראשוני היוצאים מקורדובה לסרגוסה, ושזכה בשירתה למעמד מייסד, ומכל מקום משוררה ראו לעצמם חובה או גאווה מקומית להזכיר את שמו לצד דונש ומנחם.

על כל פנים את הדמיון בין אבן גבירול לאבן אלתקאנה אין למצות בנסיבות היסטוריות קרובות או בפרטים נקודתיים כגון לשונות דומות ורמזיות לאותם האישים. די בשיר האחד שהגיע לידינו מאת אבן אלתקאנה כדי לקבוע מגמות משותפות בתשתית שירתם. ואולי הדבר נוגע קודם כולל למזגם של שני המשוררים. מיד כשציין אבן עזרא את אבן אלתקאנה, הוסיף: 'אלמנבוז באלתיאה'. אברהם שלמה הלקין תרגם את הצירוף: 'המכונה התועה'. התרגום השמיט מן המילה אלמנבוז את הקונוטציה השלילית הנלווית לה בדרך כלל בערבית, ואפשר היה לתרגם: 'המכונה בשם הגנאי "אלתיאה"'. גם את הכינוי עצמו דומה שמוטב היה לתרגם בהוראתו המשנית, יהיר. והרי השיר 'הדונש קם' לבדו כבר עשוי להצדיק את הכינוי הזה. וכיוון שנמצא ראוי לכינוי זה, ברור שאבן אלתקאנה כתב שירי התפארות נוספים. עוד תיאר אותו אבן עזרא כאדם מיוחס (שהיר אלנסב) ומשכיל ביותר (כתיר אלאדב) אך 'מר לעג' (כבית אלהגא – הצירוף הערבי חריף יותר, ויש בו נימה של גינוי; בראדי תרגם: 'שפל במהתלות').⁶⁵ הדברים מכוונים בלי ספק לשירי הלעג והשנינה שיצאו מתחת ידיו של אבן אלתקאנה. כידוע אין לנו בשירה העברית משורר המפורסם בשירי ההתפארות והלעג שלו יותר מאשר שלמה אבן גבירול, וגם בזאת היו השניים לבני זוג. מלבד הזיקה האישיות והסוגתית לשירי התפארות ושירי לעג, מבנה שירו של אבן אלתקאנה הוא מבנה גבירולי לעילא ולעילא. השיר עשוי כולו במבנה דיאלקטי – יוכוח המשורר עם בן שיח בדוי. ואף שהמבנה הזה מצוי גם אצל משוררים אחרים, ושעל פיו כבר בנה דונש בן לברט את

63 אחריו, תחכמוני, מהדורת יהלום וקצומטה (לעיל הערה 29), עמ' 109.

64 כך סבר גם בראדי, משה בן יצחק (לעיל הערה 37), עמ' 410, הערה 2. עוד שיער בראדי כי גם שמואל שהזכיר אחריו מקורו בשיר 'שמואל, מת בנו לברט' – אבל בהבנה שגויה שלו. כביכול סבר אחריו ששמואל הנזכר בפתיחת השיר הוא עוד משורר קדום. כעין ראייה הזכיר בראדי שדוקס, הראשון שהדפיס את השיר, טעה באופן דומה. הוא קרא בשגגה 'שמואל מת, בנו לברט' וסבר אפוא שמדובר בקינה על 'שמואל בן לברט'. ראו: י"ל דוקס, נחל קדומים, הנובר תר"ג, עמ' 7. אך משכיל בן המאה התשע עשרה לא עמד במקום שעמד בו אחריו, ואי אפשר לייחס לו טעות שכזו. ואם כן אין לדעת מיהו שמואל זה וכיצד הגיע לכרוניקה שב'תחכמוני'.

65 בראדי, משה בן יצחק (שם), עמ' 415.

שירו 'ואומר אל תישן' – מן המפורסמות שאבן גבירול הוא שאימץ את המבנה הזה, כתב על פיו שירים רבים, והגיע בו להישגים פיוטיים גדולים עד שהפך אותו לסימן היכר ייחודי.⁶⁶ הוויכוח המסוים ב'הדונש קם' – ויכוח על אודות ערכו של המשורר ועל חוסר הטעם בהפצת שיריו בין בני הדור – גם הוא מצוי בשירת אבן גבירול. וכבר נזכר לעיל בהקשר זה שיר ההתפארות 'אזי בשעיף חלום'.⁶⁷ השיר פותח, כדרך הקצידה הערבית, בנסיב המוקדש לאהוב שרחק. אך מיד אחריו באים דברי ידידו של המשורר, המשבח אותו כגדול החכמים וגאון המשוררים, ומפציר בו לחדול משתיקתו – ששברון לבו גרמה כביכול – ולחזור לחבר שירים. המשורר משיב שלא יוכל לחבר שירים לפני קהל כסילים, ממשיך בגינוי בני דורו, וחותרם בדברי התפארות. לעומת 'הדונש קם' שתי הדמויות התחלפו כאן בתפקידיהן: בשירו של אבן אלתקאנה לאורך רוב הדיאלוג המשורר הוא שמשבח את שירתו שלו, והידיד הוא שמגנה את הדור שאין טעם לכתוב בעבורו, והפך הדבר בשירו של אבן גבירול. כמובן חילוף התפקידים איננו מהותי, שכן גם הידיד המתוכח וגם המשיב לו הם דמויות בדיוניות, והמשורר שם בפי שניהם את דבריו שלו. שירו של אבן גבירול 'עטה הוד ועדה ולבש גאונים'⁶⁸ דומה עוד יותר ל'הדונש קם'. השיר נפתח, ממש כמו שירו של אבן אלתקאנה, בדברי שבח מפי דמותו של ידיד. הוא פונה אל המשורר בצערו, ומעודד אותו לחדול מייגונו, להינחם ולהתגאות, בהיותו גדול משוררי הדור:

עֵטָה הוֹד וְעֵדָה וְלִבְשׁ גְּאוּנִים / וְהִנַּחֵם וְהִרְף מִיְגוּנִים
 וְדוֹם אִם בְּכִי תִלִּין וְקוּה / הִלֵּא תִקוּם וְלִבְקֹר רְנָנִים
 וְדַע כִּי הִנֵּךְ יְחִיד בְּדוֹרְךָ / וְשִׁירְךָ כְּחֵרוֹנֵי צְרוּנִים.

מכאן ואילך המשורר משחק את שני התפקידים – מגנה את בני דורו ומשבח את עצמו, בחטיבת התפארות עצומה המחזיקה כ-70 בתי שיר. בתוך כך מקדיש המשורר תשומת לב מיוחדת ליריבים שאינם מבינים את חוקי הדקדוק העברי:

וּמִתְכַנֵּת לְשׁוֹן עֵבְרִית עֲמָקָה / וְקִשָּׁה לְאַחֵי מוֹסֵר וּבִינִים
 וּבִינָה מְפִלְיָא הַתְּבוּנוֹת / וְאַיְנָה כִּי לְחֵדֵי רְעִיוֹנִים
 כְּבוֹדָה הִיא לְנִכְפְּדֵי תְּבוּנָה / וְאַיִן הִיא לְנִמְלִים הַקְּטַנִּים. (בתים 65–67)

כלומר חוקי הדקדוק העברי קשים גם לבעלי שכל חריף, וחלשי השכל לא יוכל לתפסם כלל. סמוך לנקודה זו בא המעבר לחטיבת השבח, והוא זהה לזה שב'הדונש קם': גם אם אבדו מן הארץ כל הנבונים ('ואם עד זאת ואם אפסו מבינים' בניסוח ישיר אצל אבן אלתקאנה, לעומת 'ואם

66 ראו: ט' רוזן, 'טכניקה דיאלוגית וסיטואציה דראמאטית בשירים האישיים של אבן גבירול', צ' מלאכי (עורך), מחקרים ביצירת שלמה אבן גבירול, תל אביב תשמ"ה, עמ' 143–178. דבריה כוחם יפה גם באשר לשירו של אבן אלתקאנה. וראו גם הניתוח התמציתי אצל שירמן ופליישר, ספרד המוסלמית (לעיל הערה 5), עמ' 296.

67 ראו לעיל הערה 58.

68 אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 23), עמ' 79.

התמוטטו גבעות תבונה' בניסוח מטפורי אצל אבן גבירול), הלא עדיין נשאר להם שריד ופליט ('הלא הנה בְּדוֹרֵנוּ שְׁאֵרֵית' אצל אבן אלתקאנה; 'הלא טוב הַשָּׂאָר נִשְׂאָר וְרַח' אצל אבן גבירול).⁶⁹ והנה בין דברי השבח הבאים אחרי בית המעבר יש חטיבה קטנה המוקדשת לגדולתו של המהולל בחקר הלשון העברית, שרב דמיונה לשבחי אבן ג'נאח כמדקדק בשיר 'הדונקס קם'. אבן אלתקאנה כתב:

והוא פֵּלֶס לְשׁוֹן קֹדֶשׁ וּפְתַח / לְמִשְׁקָלָהּ וּמִתְכַנְתָּה שְׁעָרִים
והוא הַחֲבִיר בְּעֵנְיָה סְפָרִים / וְקִבֵּץ מִנְדוּדֵיהָ פְּזוּרִים
והקָרִיב מִקְצוֹתֶיהָ רְחוּקִים / וְהִרְחִיב מִגְבוּלֶיהָ מְצָרִים. (בתים 68–70)

ואילו אבן גבירול כתב:

והוא בְּעַל לְשׁוֹן דָּת הַקְּדוּשָׁה / וּפִיּהוּ הַמְּמַלֵּל בְּנִבּוֹנִים⁷⁰
והוא פֶּתַח חֲגוּרֵיהָ וְחֵלֶץ / חֲלוּצֵיהָ וְחֹדֶשׁ בָּהּ שְׁנָיִם
וַיִּשָּׂר מִשְׁגוּבֶיהָ בְּצוּרִים / וְחִשֵּׁף מִסְתָּרֶיהָ גְּנוּזִים
וְהִחִיהָ מִשְׁתוֹתֶיהָ מְקוּרִים / וְהִפִּיץ מִנְפּוֹצֵיהָ עֵינָיִם⁷¹
וְהִעֲמִיד מִפְּרוּצֵיהָ שְׁעָרִים / וְחִלַּק מִחֻלְקוֹתֶיהָ לְפָנָיִם. (בתים 86–90)

69 אבן אלתקאנה (לעיל הערה 4), בתים 51–52; אבן גבירול (שם), בתים 74–75. שיעור דבריו, המוקשים מדברי חברו: הטוב ביותר שבשארית הפלטה עוד נשאר לנו, וזרח אורו.

70 תחת הנוסח 'פיהו הממלל בנבונים' מתקבל על הדעת גם הנוסח 'ופיו תמיד ממלל פנבונים'. ראו חילופי הנוסח: אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (שם), עמ' 240. את המילה 'בעל' אפשר לנקד גם בעל, כפועל (והשווה לפועל 'פילס' אצל אבן אלתקאנה), והכוונה שהייתה העברית לאשת חיקו – דימוי מקובל בשירת השבח, אך לרוב דימוי לחכמה או לשירה. אבל בכתבי היד מתועדים הנוסחים 'בלשון' או 'כלשון', והנוסח 'בעל' מופיע רק כתיקון נוסח בשולי אחד המקורות. אפשר שהנוסח הזה השתבש מן המילה 'בלשון', שם פרטי הנוכח בנחמ' ז' 7, ושדרשוהו חז"ל על מרדכי היהודי, ששלט ב-70 לשון, ובעקבות דרשה זו נקבעה לימים המילה העברית בלשון. ראו: א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית החדשה והישנה, א, ירושלים 1948, עמ' 556, הערך 'בלשון'; ההערה שם – 'ואומרים כי זה צמצום הרכבה מן בעל ומן לשון' – כאילו נועדה לחילוף הנוסח שלנו.

71 קטע זה של השיר שרד רק בשני כתבי יד מאוחרים, כ"י ירושלים, שוקן 37 וכ"י אוקספורד, בודליאנה Poc. 74 (נויבאואר 1970). בשלושת הבתים 87–89 יש שינויי נוסח לא מעטים, ונראה שבשני כתבי היד נפלו שיבושים אחדים. הנוסח לעיל הוא על פי הנוסח האקלקטי הנדפס במהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 68), וראו שם בחילופי הנוסח. בבית 89 המילה 'משתותיה', כלומר מיסודותיה, היא תיקון המהדירים, ובשני כתבי היד בא הנוסח 'משחותיה'. אולי מוטב שלא להתערב בנוסח כתבי היד ולקרוא 'משחותיה', כלומר מבורותיה, והלשון על פי 'בשחותו' הוא 'פול' (מש' כח 10); כך הציע ירדן במהדורתו. ראו: שירי החול לרבי שלמה אבן גבירול, א, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשל"ה–תשל"ו, עמ' 115. גם המילה 'עיינים' היא תיקון המהדירים, על פי 'פוצו מעינתך חוצה' (מש' ה 16), ובכתבי היד: 'עננים'. כביכול אפשר לקרוא 'הפיץ עננים', כאשר התבהרות השמים הנרמזת היא מטפורה להבנת דברים עמוקים; אך המילה עננים כבר מופיעה כמילת חרוז חמש או שש פעמים בשיר (בבתים 12, 30, 38, 74, 97; בבית 25 אפשרי גם חילוף הנוסח 'עשנים'), ונראה אפוא לקבל את התיקון.

רבים הלשונות והמוטיבים המשותפים: 'לשון קדש' מול 'לשון דת הקדושה', 'פתח [...] שערים' מול 'פתח חגוריה' ו'העמיד [...] שערים' (אבל כאן גם במובן פרקי ספר!),⁷² ובייחוד החזרה על התבנית ו[עשה] [א] מ-[ב]. אין ספק ששני השירים עומדים בזיקה זה לזה, וששירו של אבן אלתקאנה הוא שקדם, ואפשר לתת כמה סימנים ששבחיו של אבן גבירול הם בבחינת וריאציה על דברי השבח של אבן אלתקאנה או פיתוח שלהם. קודם כול, תיאור מפעלו של המהולל בחקר הלשון ארוך יותר, ומסתבר שהווריאציה תפתח את דגם המופת ותאריך אותו. נוסף על כך לשונות פשוטים אצל אבן אלתקאנה נעשו מורכבים או מטפוריים אצל אבן גבירול: כך הפכו 'המבינים' בבית המעבר ל'גבעות תבונה'; השערים הקונקרטיים נעשו לשעריו של ספר, ו'לשון קדש' נעשתה ל'לשון דת הקדושה'. וכאילו כדי להצהיר על הזיקה לדגם המופת, אבן גבירול אף שילב את הברת החרוז 'רים' כחרוז פנימי בבתים 88–90: בשלושת הבתים הללו אפשר היה להחליף את הסדר בין הדלת לסוגר ולשלבם כתוספת על דברי השבח בשירו אבן אלתקאנה. דומה שהמחויבות לחדש חידושים בתבנית שטבע אבן אלתקאנה הכבידה מעט על המשורר, שנוקק ללשונות מוקשות ולא שגורות, כגון צורות הבינוני הפעול ה'פייטניות', הנדירות בשירת החול הספרדית, 'שגוביה' ו'גנונים'.

שבחו של המדקדק אינו נושא שגור בשירת ספרד. עיון בזיקות שבין שני שירי השבח למדקדק מסייע בידינו לזהות מיהו המהולל – שהיה אלמוני עד הנה – ששירו של אבן גבירול הוקדש לו: כשם ש'הדונש קם' נכתב לכבוד יונה אבן ג'נאח כך נכתב לכבודו 'עטה הוד'. אין דברי השבח הללו מתאימים לשום איש יותר מאשר לו. השבחים למתחרהו הראשי של אבן ג'נאח על כתר ראש המדקדקים בדור ההוא, שמואל הנגיד, לא התעכבו דווקא על עשייתו בחקר הלשון. נוסף על כך יש כאן יותר מסתם השפעה של שיר שבח אחד על חברו, הבאה לידי ביטוי בשאילת מוטיבים, מטפורות, שיבוצים וכדומה. כיוון שמדובר בווריאציה גלויה ומוצהרת על דברי שבח שהוקדשו לאבן ג'נאח, הרי הן על פי השכל הישר הן על פי הנימוס יש להניח שאבן גבירול לא הפקיע ממנו לטובת זולתו. נראה אפוא שאבן גבירול ביקש לחזור בשבחו על התשבחות שכבר ניתנו לאבן ג'נאח, ושהפיקן רצון מלפניו. כך היללה הווריאציה בעקיפין גם את דברי השבח המקוריים, ומניה וביה שוב את המהולל שנמצא ראוי לדברים נאים כאלה. ומכאן מתברר גם ש'הדונש קם' נתקבל בברכה אצל יונה אבן ג'נאח.

כך מתברר גם מדוע כבר בחטיבת ההתפארות והגינוי שלפני חטיבת השבח תופס הדקדוק העברי מעמד בולט. אבן גבירול שיבח את המדע הזה וגינה את בני הזמן שאינם כשירים לעסוק

72 בנוסח כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 108.82 לשיר 'הדונש קם', שנדפס בטעות בין שירי אבן גבירול (ראו לעיל הערה 39), בא הנוסח 'החביר בענייניה שערים' אחרי שכבר נאמר 'פתח למשקלה ומתכונתה שערים'. כביכול אפשר שמדובר בצימוד שלם – הופעת המילה 'שערים' ראשית בהוראה דלת ושנית בהוראה פרק מספר. אבל נראה יותר שכתב היד משובש, ושהמילה נגררה מן הבית הקודם. בסביבה זו של כתב היד חלו שיבושים נוספים: 'נתיב' תחת 'לשון', 'גדודיה' תחת 'נדודיה', 'הקריב' – שוב גררה מן הצלע הקודמת – תחת 'והרחיב'.

בו, ובתוך כך כבר נרמז שבח המהולל, שייעשה גלוי רק בהמשך. ראוי לציין שבשירי דיואן אבן גבירול שנשתמרו בגניזה בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 16.379 (=10K19), באה מיד אחרי השיר 'עטה הוד' שירתו הגדולה של אבן גבירול על הדקדוק העברי, 'מחברת הענק'.⁷³ מן המחברת שרדו רק 98 בתים, שהם כרבע מהיקפו המשוער של החיבור. אם משתקף בכתב היד סידורו הקדום של דיואן אבן גבירול, אולי יש לקשור גם את המחברת ליונה אבן ג'נאח – שמא הוקדשה לו או לפחות שיקפה בנוסח שקול ומחורז עיקרים ממשנתו.

דרך אגב, דווקא הווריאציה של אבן גבירול 'לשון דת הקדושה' – תחת 'לשון קדש' שבשירו של אבן אלתקאנה – היא שמנעה בסופו של דבר מאבן ג'נאח את השבחים שנקשרו לו, כלומר היא שערכה בעד החוקרים מלזות אותו כמהולל שבשיר. הצירוף 'דת הקדושה', אף שהוא טפל ל'לשון', נעשה עיקר בעיני החוקרים והמפרשים המודרניים. בשל כך כבר במהדורת ביאליק ורבניצקי פירשו המהדירים שהבתים הנזכרים לעיל משבחים את אחד מגדולי התורה, והחרה החזיק אחריהם דב ירדן בביאורו, וכמותו ישראל לוי.⁷⁴ למרבה האירוניה בדור קודם של חוקרים דווקא היה מי שקשר את השיר ליחסי אבן גבירול ובן ג'נאח. היה זה צבי גרץ, שסבר, ללא כל יסוד, כי השניים היו צהובים זה לזה, ועל כן קבע שאותם הבתים שעניינם בני הדור הכושלים בדקדוק הופנו דווקא נגד אבן ג'נאח.⁷⁵

ח. שירת סרגוסה

הדמיון הבולט בין שירו של אבן אלתקאנה לבין כמה משיריו של אבן גבירול – ובמשתמע בין יצירת שני המשוררים בכללה – יש בו כדי להשפיע על תפיסתנו את דמות אבן גבירול ודמות יצירתו. מקובל לראות באבן גבירול כעין נפיל רומנטי בעידן קלסיציסטי. כביכול בתקופה שבה הקונוונציות החמורות הן שהנחו את המשוררים, והם לא שאפו אלא להראות את כוחם בווריאציה על הידוע, עלה אבן גבירול כגיבור פרומתאי, שרתם את אישיותו הגאונית למאבק אדירים בגורלו ובבני דורו ומה גם בנוסחאות השיריות המסורתיות. 'דמותו קרובה לזו של האמן הגאה והחולני המוצגת במחזהו של גיתה "טורקוואטו טאסו"', כתב בעניין זה שירמן. אמנם הוא סייג את דבריו:

73 אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 23), עמ' 169. על המחברת ראו: שירמן ופליישר, ספרד המוסלמית (לעיל הערה 5), עמ' 283–285. בכתב היד הנזכר מופיע 'עטה הוד' בנוסח חסר.

74 השיר מתחיל מאמצעו, מבית 34, ומסתיים בבית 95, בלא ארבעת הבתים האחרונים שבנוסח המלא. שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול, א, מהדורת ח' ביאליק וי"ח רבניצקי, תל אביב וברלין תרפ"ד–תרצ"ב, עמ' 101 (ועמ' 96 בכרך הביאורים); שירי החול לאבן גבירול, מהדורת ירדן (לעיל הערה 71), א, עמ' 115; שלמה אבן גבירול, שירים, מהדורת י' לוי, תל אביב תשס"ז, עמ' 28.

75 צ' גרץ, דברי ימי ישראל, ד, תרגם ש"פ רבינוביץ, ורשה תרנ"ה, ציון ג, ב, עמ' 433–434. לספקולוציות שונות שהעלו חכמי המאה התשע עשרה על יחסי אבן גבירול ואבן ג'נאח ראו: בראדי, משה בן יצחק (לעיל הערה 37), עמ' 412–413.

אפשר בוודאי לגלות בשירי אבן גבירול סימני השפעה ברורים של סוג שירי ההתפארות (הפכר) הערבים; אף על פי כן יש בשירים הללו גם הרבה יסודות אישיים המיוחדים למחברם [...] לפי תפיסת המשורר הוא עומד במרכז העולם, מול הכוחות העוינים של 'האדמה' או 'תבל'. הוא, היצור החלש והמבודד, איננו מפחד מן הכוחות האדירים האלה, אלא מוכן להתמודד איתם.⁷⁶

זיקתו של אבן גבירול לאבן אלתקאנה אינה מערערת על ההערכה הזו במה שנוגע לאישיותו של המשורר. לכל היותר היא מעניקה לו – בבדידותו המזוהרת – חבר ושותף לאותן תכונות אופיי. ועם זאת במה שנוגע לסגנון, לדרכו בעיצוב השיר, היא מוסיפה משהו לכף המוסכמות והמסורת באותן המאזניים הבוחנות את משקל הקונוונציה למול משקלה של הגאונות המחדשת. כיוון ששניים מבני סרגוסה הם שהילכו בדרכים השיריות הללו – ואולי היו אחרים לצדם – אי אפשר לייחס את המגמות הפרומתאיות רק לגניוס הרומנטי של המשורר. מסתבר שבאותה השעה בסרגוסה עלתה קרנם של שירי הגנאי וההתפארות – אגפים במסורת השירית הערבית שזכו בדרך כלל לנחלה קטנה למדי בתחומי השירה העברית. כבר הראה לוין כי 'העמדה האגוצנטרית של הדובר [...] הגדר התקיף להגיע ליעדים רחוקים ונישאים; הקיצוניות המופלגת של לשון ההתפארות; העוצמת הגאוה בגנות הזולת [...] רוח המרי של "הנבחר" [...] מיתוס "הבודד" המנוכר לחברתו העוינת והצבועה'⁷⁷ – כולם שאובים משירת ההתפארות הערבית, ובייחוד מפיתוחה העבאסי המאוחר, שהגיע לשיאו ביצירתו של אלמתנבי.⁷⁸ אך חשוב לראות שאבן גבירול לא היה היחיד בדורו שבתר לו – אמנם מתוך חוויה אותנטית – דווקא באגפים האלה של השירה הערבית כמקור השפעה. יש מקום לשער שבמקום ובזמן שהוא חי נעשתה הבבואה העברית שלהם – גם בזכותו, אך לא רק בשלה – לאפנה ספרותית, לפחות בקרב קבוצת עילית צעירה.

ההשערה הזו מביאה, עם סיום הדברים, לשורה של שאלות חדשות. על חלקן אולי לא תימצאנה תשובות, ואף על פי כן אי אפשר שלא לשאלן. ראשית, האומנם היה אבן גבירול נציגה של אסכולה, ולו מצומצמת – נאמר אסכולת צעירי סרגוסה – שהעמידה סגנון מובחן? האם היו בה חברים נוספים, ששיריהם לא הגיעו לידינו, או שאבן גבירול ואבן אלתקאנה אכן היו רק זוג, בלא שותפים לנוסחם השירי? וכאן אולי יש להביא בחשבון דווקא את יריביו של המשורר. כל אותם משוררים שאבן גבירול סנט בהם בשירי ההתפארות שלו – ושחלקם ודאי היו מבני עירו – האם

76 שירמן ופליישר, ספרד המוסלמית (לעיל הערה 5), עמ' 302–303. על אישיותו ה'נבואית', והאנטי-קלסיציסטית, של אבן גבירול ראו לאחרונה: R. Scheindlin, 'Caged Vulture: Ibn Gabirol's Poetic Manifesto', יסיף, ישי וכפיר, אות לטובה (לעיל הערה 32), עמ' 29–41*.

77 לוין, מעיל תשבץ (לעיל הערה 54), א, עמ' 175.

78 שם, עמ' 163–166. על זיקת שירי ההתפארות של אבן גבירול לאלה של אלמתנבי עמד גם רצהבי, מוטיבים ערביים (לעיל הערה 32), עמ' 132–133.

היו שותפים לסגנונו? ואם כתב 'הם מתפארים עלי בשירים',⁷⁹ האם פירושו של דבר שנטו כמוהו לשירי התפארות וגנאי? ואם כפי שהאשים אכן גנבו משיריו,⁸⁰ אולי ביסודו של דבר חלקו עמו את נוסחו השירי, ולפיכך יכלו לשלב בתים משלו בשיריהם?

שנית, מה היה חלקו של יונה אבן ג'נאח בטיפוח משוררי סרגוסה ובקידום אותה אסכולה? באותו הדור ידועים לנו ארבעה משוררים בני סרגוסה; העובדה ששניים מתוכם – ודווקא הצעירים שבהם – כתבו שירים לכבוד אבן ג'נאח מגרה את הדמיון. משעה שאנו מחזיקים בסברה שאבן גבירול כתב לאבן ג'נאח לפחות שני שירים, ולא אחד כשחשבנו, מפתה עוד יותר לקשור את שמו של הבלשן לשירת בני עירו. שיר אחד אל מהולל אינו בבחינת עדות לתמיכתו במשורר; אבל בחברה חצרנית השיר השני יש בו אם לא משום עדות, לפחות רמז לכך שהשיר הראשון נתקבל בעין יפה ומן הסתם גם ביד נדיבה. אמנם נתפרסמה הצהרתו של אבן ג'נאח, 'שאתם יודעים שהשיר איננו מלאכתי והפיוט איננו מעסקי, ואינני מתיחש אליו ולא ידוע בו, ואיננו אצלי גם כן בענין שארדוף אחריו, אבל אנשא עצמי ממנו'.⁸¹ אך הצהרה זו הייתה הקדמה לדבריו על השירים שחיבר בימי בחרותו, ומסתבר שעיקרה התנצלות או הצטנעות מצועצעת מעט של מי שגילה בתחום זה כישרון ניכר אך לא מזהיר, ושחדל זה כבר מן העיסוק בו. כידוע אבן ג'נאח שיבץ ב'ספר הרקמה' כמה וכמה בתי שיר, ואף שדיונו בהם דקדוקי ביסודו, הוא חושף את בקיאותו בשירה העברית של ימיו.⁸² מכל מקום אין בהצהרתו כדי לשלול את הסברה שתמך במשוררים צעירים, ואולי אפילו טיפח מגמות מסוימות בשירתם. עם זאת אפשרי לא פחות שאחיה, בנו של יונה, הוא שהיה הרוח החיה בתמיכת המשפחה במשוררים, ובשל כך נזכר בשירי השבח לצד אביו. אם אחיה, שנמנה בין ידידי המשורר בשירו של אבן גבירול 'ידידי שעו מני', הוא אכן בנו של המדקדק הנודע,⁸³ מותר לדבר על קרבה שבידידות בין בני ג'נאח לבין משוררי סרגוסה, שכן בעוד השירים לאבן ג'נאח 'שלט מרן' ו'עטה הוד' כתובים בהערצה ובכבוד, כתוב השיר הזה בנימה ידידותית ביותר. אולי בהיותו בנו של הנדיב וידידם של המשוררים שימש אחיה החוליה המתווכת ביניהם; ואולי אחיה עצמו הוא שהכניס את המשוררים תחת חסותו, וכבן נאמן ערבו לו דווקא השירים המהללים את אביו.

בין כך ובין כך יש טעם לשאול מחדש אם שירו של אבן גבירול 'גפן שתולה על מים',⁸⁴ המוקדש לידיד בשם יונה, נועד לאבן ג'נאח. כל המהדירים נמנעו מן הקביעה שהוא אכן הנמען,⁸⁵ כנראה

79 בשירו 'עטה הוד'. ראו: אבן גבירול (לעיל הערה 68), בית 29.

80 ראו בשיריו 'תשובתך משובתך תשהד', 'אמריי לו שקלתם' ו'הגנבת וכיחשת דבריי': אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 23), עמ' 49, 102, 124.

81 ראו: אבן ג'נאח, ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי (לעיל הערה 55), א, עמ' שכ.

82 ראו דברי בראדי, משה בן יצחק (לעיל הערה 37), עמ' 413.

83 ראו לעיל הערה 26.

84 אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 23), עמ' 34.

85 במאה התשע עשרה שיער גייגר שאבן ג'נאח הוא נמען השיר. ראו: A. Geiger, *Salomo Gabirol und Seine Dichtungen*, Leipzig 1867, pp. 134-137. ביאליק ורבניצקי הביאו את דעתו, בלי לקבלה

בשל נימתו הידידותית ביותר (הכינוי 'אחי' חוזר בה פעמיים). זו איננה עמדתו של מחבר 'שלט מרן', שבא לכבד איש דגול ומבוגר, ולא העמדה הדומה לה שבחטיבת השבח ב'עטה הוד'. אך מי יודע, אולי נתקרב המשורר הצעיר אל המדקדק, ונפרצה לו הדרך להמיר לשון כבוד בלשון ידידות? יצוין כי השיר מספר בפירוודו של אותו יונה, ששהה בעבר במחיצת המשורר והנה נדד ורחק ממנו. מכאן שהיה הנמען בן עירו שנצטרך לנסוע ממנה, ולפחות מן הבחינה הזו זיהויו כיונה אבן ג'נאח הוא בגדר האפשר.⁸⁶

שלישית, אם אכן פעלה אסכולה קטנה של צעירי סרגוסה – האם אפשר ששיר הפולמוס של שמואל הנגיד יצא כנגד כמה מבניה? הויקה בין 'ריבוני בני נבל' לבין אבן אלתקאנה הועלתה משום שהשווה את כוחו השירי לפטיש מפוצץ סלע דווקא בשיר כנגד הנגיד, שיר שעליו באה תשובת הפטיש והחומץ. אך שירו של הנגיד מנוסח בלשון רבים דווקא. סביר שמדובר בנושא סתמי, ושהלשון 'בני נבל' ננקטה כדי להימנע מהזכרת היריב בשמו. ואולי בכל זאת רומזת לשון הרבים גם לשלמה אבן גבירול, שהשווה אף הוא את שירתו לפטיש. ואולי היא רומזת למשוררים נוספים? ואולי גם לבני ג'נאח? ושמה נוכל לקשור את עימותיו של הנגיד עם אבן ג'נאח, אבן אלתקאנה ואבן גבירול ליריבות אחת על הבכורה, בין חכמי גרנדה לחכמי סרגוסה? רביעית, מה היה הקשר האישי שבין אבן גבירול ואבן אלתקאנה? האם בעולם 'שמחויץ לספרות' היה בן הטובים המשכיל מיווד עם הנער העני החולה והיתום והקל מעט את בדידותו? האם שני בעלי הגאווה האלה ליבו איש את גאוות רעהו? האם התחרו זה בזה על כתר עלי הדפנה של בחיר המשוררים, או ראו בעצמם מחנה גאוני אחד הניצב נוכח בני הדור הנלעגים? וחשוב מזה, האם החליפו השניים שירי ידידות ושבח? האם אחד או כמה משירי הידועים של אבן גבירול היו מיועדים לאבן אלתקאנה?

ייתכן שלפחות על השאלה האחרונה נוכל להשיב בחיוב, גם אם על הדרך הסברה בלבד. אמנם אין השם משה ידוע בין נמעני שיריו של אבן גבירול,⁸⁷ אבל רבים משירי הידידות שלו שם המהולל אינו נזכר, ומתוכם כדאי לבחון את אלה הכתובים לכבוד משוררים. אמת, לא תמיד קל

או לדחותה. ראו: שירי אבן גבירול, מהדורת ביאליק ורבניצקי (לעיל הערה 74), א, עמ' 107 במדור הביאורים. ירדן ציין בסימן שאלה את אבן ג'נאח כנמען השיר. ראו: שירי החול לאבן גבירול, מהדורת ירדן (לעיל הערה 71), א, עמ' 78. בראדי ושירמן הבחינו במפתח האישים במהדורתם בין יונה הנזכר בשיר ליונה אבן ג'נאח. ראו: אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (שם), עמ' 309. עם זאת במקום אחר כתב שירמן כי 'אמנם אין כאן רמז לתכונות שתהלומנה במיוחד את אבן ג'נאח. המשורר מפאר בדרך סתמית את תבונתו והכמתו של מקבל שירו', ואף על פי כן זיהויו הנמען עם אבן ג'נאח הוא 'בגדר השערה', שאין לפסול אותה, כל עוד לא מצאנו חכם אחר בשם יונה מאותה התקופה ומאותה הסביבה' (שירמן, שלמה אבן גבירול [לעיל הערה 54], עמ' 360).

86 לא ידוע לנו שאבן ג'נאח עזב את סרגוסה, אך אין צורך להניח שנמען השיר נסע מעם אבן גבירול לצמיתות. אף הכותרת בכ"י שוקן 37 מדברת על שיר שהוגש לידיד 'שחזר מן הנסיעה'.

87 ראו במפתח שמות האנשים והמקומות: אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 23), עמ' 312.

לקבוע אם נמען השיר הוא משורר. כך הדבר בשירים הפונים אל נמען 'אֲשֶׁר שָׁלַח קְתָב רָקִים בְּיָדוֹ' או 'אֲשֶׁר שָׁלַח קְתָבוֹ'.⁸⁸ מסתבר שהנמען שלח אל אבן גבירול שיר, אך אין לקבוע זאת בוודאות. כך גם בשיר שפתיחתו 'הֲנִידוֹתֶם שְׁפָתַי כִּי קְתַבְתֶּם / כְּמוֹ אֵשׁ תִּאָּוֶתְךָ בְּצִלְעוֹתַי';⁸⁹ אולי ציטט אבן גבירול חצי בית שיר שנשלח מאת הנמען, ואולי רק סגן את איגרתו בנוסח שירי. שירים אחרים ברור שנכתבו למשורר, כגון זה שנכתב למי ש'פָּלַט עֲלוֹת הַשִּׁיר מִנְהַג'⁹⁰ – אך אין בידינו די מידע כדי לזהות את נמענו. השירים לשמואל הנגיד יש להם בדרך כלל אווירה משל עצמם, וניכרים בהם הבדלי המעמד: הם כתובים בכבוד רב, מזכירים בדרך כלל את מפעליו שמחויץ לספרות או את שמו או את שיריו, ולעתים באה בהם בקשת תמיכה, תלונה על היעדרה או כאמור התנצלות. אמנם שירים אחדים עדיין ספק אם שמואל הנגיד הוא נמענם;⁹¹ אך דומה שנקל לקבוע על שירים אחרים ששמואל הנגיד אינו נמענם.

מבין השירים למשורר אלמוני, ראוי לעיין בקצידה 'רעיי מיודעיי ביום נסעו'.⁹² אף שאין בה די חומר כדי שנוזה בוודאות את אבן אלתקאנה כנמענה, יש בה כמה וכמה סימנים שעולים בקנה אחד עם דמותו. הכותרת בכ"י ירושלים, שוקן 37 מציגה את השיר כמענה על שיר שכתב לו משורר אחר ('ולה אלי בעץ מן כתב אליה שערא'). בהמשך הכותרת נכתב: 'זכאן קד חצרה פי אלצבוה פשטת בה אלדאר', כלומר: 'זבא לפניו בימי הנעורים ו[אחרי כן] רחקו ממנו מגוריו'. סביר שאבן גבירול הוא נושא המשפט (כותרות בדיואנים נוטות לדבר במשורר בלי להזכיר את שמו בכל פעם מחדש), והוא שישב לפני ידידו, אך גם ההפך אפשרי. הביטוי 'אלצבוה' (ימי הנעורים) גם הוא אמביוולנטי – סביר שהוא מתייחס לנעורי אבן גבירול, אך הוא יכול בעיקרון להתייחס גם לנעורי רעהו.⁹³ בין כך ובין כך השניים ישבו זה לצד זה, מן הסתם בסרגוסה, ואחרי כן עבר אחד מהם לעיר אחרת. וכיוון שאבן גבירול עזב כידוע את עירו במהלך שנות העשרים לחייו, ממילא מתקבל על הדעת שהכותרת מתייחסת אליו, וששיגר ממרחק את שירו אל נמענו שנשאר במקומו.⁹⁴

88 'צבי חשוק אשר רבים חלליו', שם, עמ' 51, סימן צא, בית 4; 'ירפא הזמן מכאוב', שם, עמ' 179, סימן רסו, בית 2.

89 שם, עמ' 93.

90 'כנשר את מרחף', שם, עמ' 21, סימן לד, בית 2.

91 ראו במפתח שם, עמ' 312, בסוף הרשימה.

92 שם, עמ' 91.

93 השיר מופיע גם בלקט שירי אבן גבירול שבכתבי היד האנתולוגיים כ"י וינה, הספרייה הלאומית האוסטרית Cod hebr. 72 (שוורץ 111) וכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Ms 8552 (נזכר: אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן כ"י פרנקל 84). הלקט בשני כתבי היד כולל את אותם השירים עצמם, וברור שלשניהם היה מקור משותף (שאר חלקי כתבי היד אינם זהים). כותרת השיר שם: 'עוד לו על נסיעתו מאת [בכ"י וינה: חברת] אוהביו'. לדעת בעל הכותרת הזו ברור שאבן גבירול הוא שנסע מעם ידידו.

94 גם מגוף השיר אי אפשר להכריע מי מן הידידים הוא שיצא מעירו. פתיחת השיר עוסקת אמנם בנסיעתם של הידידים, אך מאחר שמדובר בנסיב, המביא עמו מוטיבים שגורים, אין ללמוד ממנו על המציאות הקונקרטית. אחרי בית המעבר עוסק המשורר באופן כללי בנדודים ובפירוד הידידים, בלי למסור מיהו שנוד.

בגוף השיר, אחרי פתיחה כללית על פירוד הידידים, עובר הדובר לעסוק בפירודו מן הנמען. הוא מספר שהתגעגע אליו, ושרוחו רגעה כשקיבל ממנו את שירו המזהיר. הוא מהלל את ידידו, שהוא מטיל את אימתו הן על 'שרי תבונות' – מטפורה לחכמים – הן על 'שרי ספרד' – גבירים ממש: 'שָׁרֵי תְּבוּנוֹת מִמֶּךָ חָלוּ כְּמוֹ / שָׁרֵי סִפְרָד מִמֶּךָ אֶחָ זָעוּ' (בית 24). ועוד הוא מחזק את ידיו למול מקנאים ומשנאים: 'עַל כָּל מְשַׁנְאֵיךָ יְמִינְךָ תַעֲלֶה / אֶף כָּל מְקַנְאֵיךָ לְךָ יִכְרְעוּ' (בית 30). מסתבר שמדובר במשורר בן סרגוסה שייסר בשבט לשונו את חכמי ספרד וגדוליה, ושהקים לו בזאת יריבים. הפרטים הללו לכל הפחות מתיישבים עם דמותו של אבן אלתקאנה, שבשירו היחיד שהגיע לידינו תקף אדם גדול כשמואל הנגיד, וشدבק בו כינוי הגנאי אלתאיה. ודרך אגב, אם אכן למשה אבן אלתקאנה נכתב השיר, אפשר שהחזרה הכפולה בו על המילה 'תעו' ('בו מחשבותי כָּל יְמוֹתֵי תָעוּ', בית 14; 'תָעוּ לְסִפְר מַחְשְׁבוֹתֵי תְאֹת לְבִי', בית 32) אינה מקרית, והיא באה לרמוז באירוניה ובחיבה על הכינוי הזה.⁹⁵

אם כן אפשר שאבן אלתקאנה הוא נמען השיר הזה; אבל לאבן גבירול שיר אחר שכמעט לא ייתכן שאין הוא נמענו. כמו 'עטה הוד', הוא חוזר על לשונותיו של אבן אלתקאנה באינטנסיוויות שקשה להסבירה כהשפעה ספרותית בלבד. זהו השיר שפתיחתו 'השיר אסף והימן המשורר',⁹⁶ שנזכר לעיל כאחד השירים המשבצים את הלשון 'פטיש יפוצץ סלע' לעניין כוח שירי. כותרת השיר, על פי כ"י שוקן 37: 'ולה גואב אלי בעץ מן כתב אליה שערא יתגי בה אלארגוע ען אלגילה' ואלאנצראף אלי אלמודה', והתרגום, על פי מהדורת בראדי ושירמן: 'ולו תשובה לאחד שכתב לו שיר שבו ביקש ממנו כי יחזור מן הבגידה ויפנה לאהבה'.⁹⁷ אבן גבירול קיבל אפוא מידיד משורר שיר מסוג העתאב – תוכחה אוהבת לידיד שהזניח את הידידות.⁹⁸ הוא ענה בשיר קצר ובו הבטיח שאהבתו עדיין עומדת, וכן שיבח את מעלותיו של שיר התוכחה, ואף הזהיר את הידיד – כנהוג בשירי ההתנצלות – לבל יסיתו אותו המלשינים המנסים להפריד ביניהם.⁹⁹ השיר נפתח, כמו 'הדונש קם', בשאלה רטורית ובה השוואה בין המשורר לבין קודמיו,

95 אם אבן אלתקאנה הוא אכן נמען השיר, הדבר מצמצם עוד את הבדל הגיל שבין שני המשוררים. כשעזב אבן גבירול את עירו היה לכל הפחות בן 23. ראו: שירמן ופליישר, ספרד המוסלמית (לעיל הערה 5), עמ' 285. אם אחרי המאורע הזה כתב את שירו לכבוד אבן אלתקאנה, שנפטר בן פחות מ-30, הרי פער הגילים עומד על שנים ספורות בלבד.

96 אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 23), עמ' 142.

97 בקטעי הגניזה של דיואן אבן גבירול (ראו להלן הערה 100) באה מעל השיר הכותרת הפשוטה 'ולה איצ'א' (ולו עוד). כבמקרים אחרים, הכותרות המפורטות שבכ"י שוקן 37 המאוחר אינן מתועדות בכתבי יד קדומים. לפחות בכמה מקומות יש להרהר אחריהן, שמא למד בעל הכותרות את המידע שבהן מן הנאמר בשיר, בלי שהיה לפניו מקור קודם.

98 ראו ד' פגיס, שירת החול ותורת השיר למשה אבן עזרא ובני דורו, ירושלים תש"ל, עמ' 282–284.

99 לפואטיקה של שירי ההתנצלות ראו: י' לוי, "שיר ההתנצלות" בשירת החול העברית בספרד, ה"ל, שירה ארגוה ידי רעיון; עיונים בשירה העברית בספרד בימי הביניים ובהשפעת הפיוט הקדום על השירה העברית החדשה, לוד תשס"ט, עמ' 177–208. שלא כבשיר 'קום הזמן', שיר ההתנצלות לנגיד, בשיר הקצר הזה אבן גבירול לא יצא מגדרו כדי לפייס את הנמען; הוא כתב לו בידידות ובהערכה, ושיבץ מעשה אומן כמה מן

אך הפעם בווריאציה. המשורר אינו מתייחס עוד על שלשלת המסירה של הזירה הספרותית המקומית, אלא על שלשלת המסירה המיתולוגית של השירה העברית העתיקה, כנצר למשוררי התהלים אסף והימן. מוטיב הפטיש והסלע ומוטיב השיר המחיה את המתים אינם רק מזכירים את 'הדונש קם', הם ממש משבצים את לשונותיו. בשיר 'הדונש קם' נאמר:

וְשִׁיר כָּאֵשׁ אֲשֶׁר מֵתִים יְעוֹרֵר / וְיִדְיַח שְׁנַת שׁוֹכְנֵי קְבָרִים
וְצוֹר חֲזַק וְסִלְעַ עֵז וְפִצְצָן / וְיִשְׁבֵּר בְּעִזּוֹ הַשְּׁמִירִים. (בתים 35–36)

וכאן:

הַשִּׁיר אֶסֶף וְהֵימֵן הַמְשׁוֹרֵר / כְּמוֹ שִׁירָךְ אֲשֶׁר מֵתִים יְעוֹרֵר?
אֲשֶׁר כָּאֵשׁ יִלְהֵט מְעִזּוֹ / וְצוֹר חֲזַק וְסִלְעַ עֵז וְפִזְרָה.¹⁰⁰

הלשון 'אשר מתים יעורר' חוזרת מילה במילה על נוסח שירו של אבן אלתקאנה. גם סוגר הבית השני חוזר בדיוק על צלע משירו, בשינוי אות אחת בלבד בהברת החרון. בהפגנת וירטואוזיות הצליח אבן גבירול ליטול שתי דלתות סמוכות משירו של חברו, שאינן מתחרזות, הציבן כסוגרי בתיו וחרו ביניהן. עוד מהדהדים כאן האש והעזו. נראה שאבן גבירול, שונאם של גונבי השיר, לא היה חוזר על המוטיבים הללו באופן ישיר כל כך אלמלא הייתה החזרה מוצהרת, וגלויה גם לנמענו. סביר להניח שאבן אלתקאנה הוא נמען השיר, ושאבן גבירול ביקש לגרום לו נחת בווריאציה על מוטיבים משירו. בעבור נמען אחר היו צלעות 'לא מקוריות' כאלה נחשבות לפחיתות כבוד; אך מי כבעל השיר המקורי נהנה לראות את עמלו עושה פרות?¹⁰¹ חבל שאין בידינו השיר (ואולי השירים) שכתב אבן אלתקאנה לאבן גבירול ושאר שירים של המשורר המרתק הזה, ולוואי יום אחד יימצאו.

הקונוונציות של שירת ההתנצלות. נראה אפוא שלא נפלה בין השניים מריבת אדירים, ושהיה ביניהם רק ריחוק רגעי – שהוא גם הזדמנות לכתובת שירי תוכחה והתנצלות.

100 בכ"י שוקן 37: 'וְצוֹר חֲזַק וְעֵז וְסִלְעַ פִּזְרָה', וכך נדפס בנוסח הפנים במהדורת בראדי ושירמן. אך הנוסח 'וסלע עז' מופיע בחמישה עדי נוסח אחרים (ראו חילופי הנוסח שם, עמ' 283), מהם שני קטעים קדומים של דיואן אבן גבירול שהשתמרו בגניזה, כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 13K4.4 וכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 194.36. הזיקה לשירו של אבן אלתקאנה מוכיחה בעליל שזהו הנוסח המהימן.

101 תופעה דומה – שיבוץ צלע שלמה משיר ידוע בשיר לכבודו של משורר – מצויה בשיר אחר מאת אבן גבירול, 'מקור הבין אשר כל המבינים'. ראו: אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 23), עמ' 177 (בגניזה השיר מיוחס לאבן גבירול במפורש ונכנס בספר למדור המסופקים בשל זהירות יתרה). בשיר זה שיבץ אבן גבירול משורר ש'שִׁירוֹתָיו לְדוֹר אַחֲרוֹן חֲקוּקִים'. הבית השלישי פותח בצלע 'וכל שרים לנגדו כשוורים', ציטוט מדויק כמעט של דברי יוסף אבן חסדאי לכבוד שמואל הנגיד ב'שירה יתומה', 'וְכָל שָׂרִים לְפָנָיו כְּשׁוֹרִים'. ב'שירה יתומה' יש לנגד שָׂרִים על פי העניין (משרתו של שמואל הנגיד) וההקשר (מלכים ויועצים), אף שהצימוד שָׂרִים־שָׁנָרִים עשיר יותר. אפשר אפוא שזוהי הווריאציה שנתן אבן גבירול בצלע הזו, שהיטיב את הצימוד וכתב 'שָׂרִים'. אם אמנם היה זה מנהגו של אבן גבירול לשבח משוררים בשבבז בדבריו צלע משירתם, מפתה להניח שנמען השיר הוא יוסף אבן חסדאי, אף הוא כאמור ממשוררי סרגוסה.

ט. מרכזים ספרותיים

כשסקר משה אבן עזרא את תולדות השירה העברית בספרד, מנה כל משורר ומשורר וציין בדרך כלל את מקום מושבו ולעתים גם את מקום חינוכו או מקום הולדתו. המידע הזה נעדר כליל מרשימת המשוררים שכלל יהודה אלחריזי בספר 'תחכמוני'. ההבדלים המרובים שבין שתי הרשימות נובעים בעיקר מן ההבדל שבין חיבור עיוני בערבית, שפת הפרוזה, לבין חיבור ספרותי ומחורז בעברית, שפת השירה. אך מסתבר שבימי משה אבן עזרא ייחסו משכילי ספרד חשיבות לעיר שבה חיו ופעלו המשוררים ואנשי הרוח, ואפשר שראו זיקות כאלה ואחרות – רובן סמויות מעינינו – בין המשורר לנוף מולדתו. בימיו של אלחריזי, עשרות שנים אחרי שכיבוש המונחדון הפיצו את יהדות ספרד המוסלמית אל הממלכה הנוצרית שבצפון או אל מעבר לים, אולי נראו הבדלי הגוון הללו חסרי ערך.

לאחרונה הראה אוריה כפיר כיצד פעלו משוררי ספרד לבסס את מעמדה של אנדלוס כמרכז תרבותי וספרותי בעולם היהודי. בדור שעסקתי בו שמואל הנגיד ואבן גבירול הם שהעלו בשיריהם את קרנה של ספרד למול המרכז הוותיק שבבבל.¹⁰² הנה כי כן לעניין 'יחסי החוץ' יצרו משוררי הערים השונות כעין חזית מאוחדת. אך גם אנדלוס עצמה לא הייתה כולה מקשה אחת, וגם בה היו מוקדים שונים, שעמדו בקשרי קרבה מזה ותחרות מזה. שתיקת הממצאים גרמה, ובעיונים שלעיל רב המשוער מן הוודאי; אף על פי כן אין ספק שסרגוסה הייתה במאה האחת עשרה מרכז ספרותי פעיל ותוסס.¹⁰³ משורריה הפרו זה את זה, הושפעו זה מזה, וכנראה גם התיידדו, התכתבו ומן הסתם אף התחרו זה בזה. הם התייחסו בשירתם לנכבדי העיר ולחכמיה, ולפחות חלקם עמדו בקשרים עם המלומד הגדול שבקרבתם, יונה אבן ג'נאח. לצד זאת נשאו כל משוררי סרגוסה באותו הדור את עיניהם אל שמואל הנגיד, הווזיר הגדול שבגרנדה, כאל פטרון ומשורר גדול כאחד. משה אבן ג'קטילה כיבד את הנגיד בשיר אזור נאה;¹⁰⁴ יוסף אבן חסדאי שלח אליו את שירתו המפורסמת ה'שירה יתומה'; שירי אבן גבירול לנגיד כוללים תהילה, בקשה, תלונה, גנאי והתנצלות; מאבן אלתקאנה לא שרד אלא השיר המגנה את הנגיד, אך מסתבר שגם הוא שלח אליו שירים אחרים.¹⁰⁵

שם רע יצא לה לסרגוסה בספרות העברית, כעיר הפיליסטרית שנידתה מתוכה את אבן

102 ראו: א' כפיר, 'מה תגבהי בבל ומה תגאי שנער: עליית המרכז הספרדי על פי שירת תור הזהב', פעמים 138 (תשע"ד), עמ' 9–37.

103 ראו: G. T. Beech, *The Brief Eminence and Doomed Fall of Islamic Saragossa: A Great Center of Jewish and Arabic Learning in the Iberian Peninsula During the 11th Century*, Zaragoza 2008

104 ראו: בראדי, אבן ג'קטילה (לעיל הערה 2), עמ' פ–פב.

105 ראו לעיל סעיף ה. להשלמת העיון בתומכי השירה בסרגוסה יש להזכיר את מיטיבו ואיש חסדו של אבן גבירול בבחרותו, יקותיאל אבן חסאן. נהגו להניח שאף הוא היה מנכבדי העיר, אך לטענת שירמן אי אפשר לקבוע זאת בוודאות. ראו: שירמן ופליישר, ספרד המוסלמית (לעיל הערה 5), עמ' 274. מכל מקום מסתבר שמיטיבים אחרים שנזכרו בדיואן אבן גבירול – חלקם לפחות ישב בעיר.

גבירול. למשל המשורר יעקב פיכמן הציג אותה כסמל של צרות אופקים ולב, כשכתב בסונט על אבן גבירול – 'סרגוסה היא נצחית'.¹⁰⁶ בשירים אחדים אכן הציג אבן גבירול את 'ושבי העיר באור שלימי מאוד'.¹⁰⁷ אך עדיין רב העולם על הגלוי בפרשת יציאתו של המשורר מסרגוסה. המידע שבידינו על אודותיה מקורו בדיואן אבן גבירול, שבוודאי אין לראות בו תיעוד היסטורי אובייקטיווי לעניין זה. דומה שההתנגדות שעורר עיסוקו בתאולוגיה, במיסטיקה ובפילוסופיה לא חלה גם על עשייתו הספרותית. ומכל מקום דווקא בסביבה חיה ונמרצת מבחינה רוחנית ותרבותית יש שנוחות המריבות להתגלע. וגם אם למקצת גנותה זכתה סרגוסה בצדק, הרי התרומה שהרימה לשירה העברית – ובכללה יצירת אבן גבירול – מלמדת עליה סגוריה.

יהונתן ורדי, החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501
yonatanvardi@gmail.com

106 י' פיכמן, 'אבן גבירול', הדאר, י"ב בשבט תש"ה. ירדן הדפיס את השיר במבוא בתוך: שירי החול לאבן גבירול, מהדורת ירדן (לעיל הערה 71), עמ' ל. מעניין שסרגוסה ה'נצחית' אכן התנכלה למשוררה לאורך הדורות. בשלהי המאה השתים עשרה החרימו אנשי העיר את המשורר יהודה אבן שבת וציוו לשרוף את אחד מספריו. המשורר הגיב על החרם ותקף את נכבדי סרגוסה בחיבורו 'דברי האלה והנידוי'. ראו: מהדורת י' דוידזון, האשכול, ו (תרס"ט), עמ' 165–175. במאה החמש עשרה ברח שלמה בונפיד מן העיר וגינה את ראשיה בסדרת חיבורים בשירה ובפרוזה מחורזת. ראו: ח' שירמן, 'הפולמוס של שלמה בונפיד בנכבדי סארגוסה', קבץ על יד, ס"ח ד (תש"ו), עמ' ט–סד. באחד מן החיבורים (שם), עמ' לא–לד) התייחס בונפיד ישירות לאבן גבירול ותיקה את שירו הגדול נגד אנשי סרגוסה, 'ניחר בקראי גרוני'. ראו: אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (לעיל הערה 23), עמ' 67–69. בכך נעשה גינויה של סרגוסה כעין טופוס ספרותי.

107 בייחוד בשיר 'ניחר בקראי גרוני' (שם), וכן בשיר 'מה לך יחידה'. ראו: אבן גבירול, שירי החול, מהדורת בראדי ושירמן (שם), עמ' 12–13.

